

Розділ 4. У ПІЗНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Територія

Ставши королем, Владислав I Локеток усвідомлював загрозу з боку чеського короля Яна Люксембурзького, котрий і далі вважав себе єдиним претендентом на польський престол, глузливо йменуючи суперника “краківським королем” з огляду на те, що він коронувався у Кракові, а не Гнєзні. Запобігаючи можливим з боку Яна Люксембурзького ворожим діям, Владислав I у 1320 р. уклав спрямований проти нього союз з *Карлом Робертом* – першим угорським королем з Анжуйської (Андегавенської) династії (1301-1342). Карл Роберт пішов на цей союз тому, що його не приваблювала перспектива династичного об’єднання Чеського і Польського королівств поруч з його державою. Союз був скріплений шлюбом угорського короля з дочкою Владислава I Ельжбетою. Корисність цього союзу виявилася особливо у 1327 р., коли Ян Люксембурзький здійснив похід на Краків, щоб оволодіти польським престолом, але змушений був відступити від Кракова через загрозу нападу з боку Карла Роберта. Незважаючи на цю невдачу, Ян домогся значного успіху під час даного походу: він накинув на більшість сілезьких князів ленну залежність від Чеської корони.

Після згаданої невдачі Ян пішов на зближення з Тевтонським орденом, щоб спільно з ним послабити позиції Владислава I. У такому послабленні орден був зацікавлений, тому що Владислав I не мирився з приналежністю йому Східного Помор’я. Свідченням цього було, зокрема, те, що 1320-1321 рр. на прохання польського короля за розпорядженням папи суд у Бжесьці Куявському розглядав скаргу Владислава на орден відносно Східного Помор’я і зобов’язав останній повернути його Польщі та сплатити відшкодування за незаконне володіння ним. Орден цей вирок зігнорував, проте сам факт вироку мав для Польського королівства моральне значення: він сигналізував на міжнародному рівні обґрунтованість його претензій на володіння Східним Помор’ям, крім того, вдарив по престижу ордену, який користувався традиційною підтримкою багатьох європейських країн, передовсім імперії.

У 1325 р. був укладений скерований проти ордену **союз Польщі з Великим князівством Литовським** – перший у польсько-литовських відносинах. Союз було скріплено шлюбом наступника польського престолу *Казимира* з дочкою великого князя литовського *Гедиміна* (1316-1341) *Альдоною*. Першим виявом союзу став польсько-литовський рейд на Бранденбургію – союзницю Яна Люксембурзького й ордену. У відповідь на рейд хрестоносці провели руйнівний похід на Великопольщу, а згодом й Куявію. Маючи підстави вважати, що орден прагне захопити Куявію, і розуміючи, що її князі не в стані захистити свої володіння від хрестоносців, Владислав I вирішив взяти її під свій повний контроль. У зв’язку з цим він 1327 р. позбавив володінь у Куявії, бидгощсько-вишогродського князя Пшемисла і добжинського князя Владислава Горбатого, напевно не без їхньої згоди, натомість віддав їм у правління відповідно Серадзьку і Ленчицьку землі. Як Владислав I повівся з двома іншими куявськими князями – гневковським Казимиром III та іновроцлавським Лешеком – невідомо. У тому ж році польський король примусив плоцького князя Вацлава (Ваньку) визнати ленну залежність від себе в покарання за підтримку цим князем ордену.

У 1329 р. Ян Люксембурзький зі своїм військом пройшов через територію Польського королівства, не питаючи у Владислава I на це згоди, після чого разом з орденом здійснив хрестовий похід у північно-західну землю Литви Жемайтію (Жмудь) з метою “охрещення тамтешніх язичників”. Щоб допомогти Литві, Владислав I ударив на

Хелмінську землю. Проте це призвело до захоплення чехами й орденом Добжинської землі. Наступного року орден викупив її у Яна Люксембурзького за 4800 гривень. Повертаючись із зазначеного походу, Ян примусив визнати ленну залежність від себе плоцького князя Вацлава (Ваньку) і чотирьох сілезьких князів. Крім того, чеський король надав ордену право володіти Східним Помор'ям як винагороду за проведення ним хрещення язичників-литовців.

У 1329 р. Владислав I вдалося укласти з Бранденбургією мир, чим він позбавив орден союзника в боротьбі з Польською державою. Здогади польського короля про намір ордену заволодіти Куявією виявилися небезпідставними. Орден посилив напади на цей регіон. У 1331 р. Владислав I завдав йому поразки у битві під *Пловцями*, що в Куявії, проте перемога була символічною, а не стратегічною: відчутного удару ордену вона не завдала. У 1332 р. ордену вдалося заволодіти всією Куявією. Укладене тоді ж на один рік польсько-орденське перемир'я двічі продовжувалося після смерті Владислава I його сином королем Казимиром III. Умови цього перемир'я передбачали повернення ордену Польщі Куявії з Добжинською землею і закріплення за ним Східного Помор'я.

У спадщину від батька *Казимир III* (1333-1370), прозваний *Великим*, отримав порівняно невелику державу в складі Малопольщі та Великопольщі загальною площею до 110 тис. кв.км, з населенням близько 1 млн. осіб. Тісно зв'язаними з цією державою були Серадзька і Ленчицька землі, де на час вступу Казимира III на трон ленно правили його двоюрідні брати Пшемисл і Владислав Горбатий. Одразу після їхньої смерті обидві землі були включені (інкорпоровані) до складу Польського королівства: Серадзька – у 1339 р., Ленчицька – 1352 р.

Рис. 7. Копії королівських інсигній, знайдених у саркофазі Казимира III Великого (Краків, Вавель).

Згідно з переказом польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, помираючи, Владислав I заповів синові повернути Польській державі землі, захоплені орденом, – Східне Помор'я, Куявію і Добжинську землю (остання з XIV ст. в джерелах постійно йменується окремо від Куявії). Якщо цей переказ відповідає дійсності, а сумніватися в його вірогідності навряд чи є підстави, то в такому разі можна стверджувати, що Казимирові III слід було поклопотатися про включення до королівства насамперед цих

земель, втрачених Владиславом I Локетком. Даний заповіт зовсім не означав, що Казимир III не повинен був уникати можливостей включення до королівства й інших історичних польських земель – Сілезії, Мазовії, Хелмінської і Любуської земель.

Зважаючи на виснаженість країни, її складне зовнішньополітичне становище, Казимир III дійшов висновку, що потрібно якомога уникати воєнних засобів у відстоюванні інтересів королівства, зокрема в справі повернення невиключених Владиславом I до його складу і втрачених земель, оскільки у двобої з Яном Люксембурзьким і Тевтонським орденом Польська держава була стороною слабшою. Через це польський король взяв **курс на встановлення мирних відносин** з ними. Він давав змогу відбудувати зруйноване господарство країни та налагодити її управління. Цим пояснюються компроміси, на які Казимир III змушений був йти у відносинах з Чеською державою і орденом.

Першого значного успіху Казимир III домогся у 1335 р., коли в місті Вишеграді, що в Угорщині, за посередництва Карла Роберта уклав мирну угоду з Яном Люксембурзьким. Згідно з нею, Ян від свого й своїх наступників на чеському престолі імені відмовився від претензій на польський трон за компенсацію у 20 тис. кіп чеських грошів, що їх мав йому сплатити Казимир III. Така ж угода повторила умови польсько-орденського перемир'я 1332 р. стосовно Східного Помор'я, Куявії й Добжинської землі.

У тому ж Вишеграді 1339 р. під час зустрічі тих самих осіб, що й 1335 р., Казимир III зрікся на користь Яна Люксембурзького прав Польського королівства на сілезькі князівства – землі, що їх той набув і які присягли йому на вірність, та на Плоцьке князівство як ленно залежне з 1329 р. від чеської корони. Взамін за це Ян дав обіцянку підтримувати Польську державу в її стараннях повернути собі частини Куявії й деяких інших земель. Незважаючи на сказане у вишеградській мирній угоді 1335 р. про Східне Помор'я, Куявію і Добжинську землю, Казимир III домогся того, що питання про польсько-тевтонську мирну угоду стосовно них, а також щодо Хелмінської й Міхаловської земель розглядав протягом понад семи місяців 1339 р. у Варшаві призначений папою суд. Хрестоносці піддали сумніву правомірність цього суду і відкликали з Варшави своїх представників. Прослухавши 100 свідків з польського боку, суд постановив, що орден має повернути Польському королівству всі зазначені загарбані ним землі і сплатити відшкодування за користування ними у розмірі 200 тис. гривень та видатки на судовий процес. Хрестоносці цього вироку не визнали. Поступки ордену у справі сплати папській курії денарія святого Петра призвели до призупинення виконання вироку. Подальші зволікання ордену щодо виконання цього присуду зробили сам вирок фактично недійсним.

Саме у зв'язку з діяльністю зазначеного папського суду датується перша джерельна згадка про Варшаву як центр однойменного князівства. Перша ж взагалі відома згадка про Варшаву міститься в одному з документів 1313 р.

У 1343 р. Казимир III пішов на укладення миру з орденом в *Каліші*, за яким Польщі було повернено Куявію з Добжинською землею, а за орденом залишалися навечно Східне Помор'я, Хелмінська і Міхаловська землі, причому в тексті мирного договору зазначалося, що Східне Помор'я дістається ордену як “вічна милостина” Польщі; останнє фактично означало, що за Польщею визнавалося право верховної власності на цю землю, хоча за тим же миром Казимир III від свого й своїх наступників на польському престолі імені зрікся титулу “пана Помор'я” і пообіцяв усунути його зі своєї королівської печатки. Каліський мир розпочав період мирних відносин з орденом, який тривав понад півстоліття.

У 1352 р. Казимир III інкорпорував до складу Польської держави Добжинську землю, а у 1364 р. – Іновроцлавське, Бидгощсько-Вишогрудське і Гнівковське князівства Куявії.

Те саме було 1351 р. зроблено з Плоцьким князівством після безпотомної загибелі його правителя Болеслава III, сина Вацлава (Ваньки), хоча це князівство було леном Чеської держави. Ціною визнання у 1356 р. під час побачення у Празі з чеським королем (і водночас імператором) Карлом IV (1346-1378) права чеської корони на Свідницько-Яворське князівство, як і на всю Сілезію, Казимир III одержав від нього відмову від ленних прав на Плоцьке князівство.

У 1351 р. ленниками польського короля стали мазовецькі князі, сини Тройдена I – черсько-равський Семовіт III і варшавсько-сохачевський Казимир I, але за тією умовою, що коли Казимир III помре без чоловічого потомства, то їхня ленна від нього залежність перестане діяти, а Плоцьке князівство перейде в їхнє володіння. Слід мати на увазі, що до 1351 р. Черсько-Равське і Варшавсько-Сохачевське князівства були ленно залежними від чеської корони і що Казимир III, узалежнюючи їх від себе, на це не зважив. По безпотомній смерті у 1355 р. Казимира I його князівство Казимир III віддав як лен Семовітові III, повторивши при цьому зазначене у 1351 р. щодо Плоцького князівства, цього разу стосовно Семовіта III.

1348-м роком датується виданий Карлом IV акт **інкорпорації всієї Сілезії до Чеського королівства**. Акт був підтверджений тим же правителем у 1355 р. Натомість чеському королеві не вдалося відірвати від Гнезненського архієпископства Вроцлавське єпископство, територія якого загалом збігалася з територією Сілезії як історичного регіону, і приєднати його до заснованого 1344 р. Празького архієпископства. Енергійними дипломатичними діями Казимирові III, підтриманому одностайно польським вищим духовенством, вдалося у 1360 р. домогтися підтвердження папою приналежності цього єпископства до Гнезненського архієпископства.

Казимир III у 1368 р. розширив територію Великопольщі за рахунок невеличких земель з центрами у Валчі і Чаплінку, розташованих на північ від р. Нотеці й на схід від Нової Марки. У 1365 р. ленниками польського короля стали правителі маленьких округів по обидва боки Нотеці і південніше Нової Марки з центрами у Сантоку і Дрезденку).

1340 р. розпочалася політична **експансія Польської держави на землі Галицько-Волинського князівства**. Тут з 1325 р., після того як близько 1323 р. загинули останні по чоловічій лінії представники місцевих Рюриковичів брати Андрій і Лев, правив син варшавсько-сохачевського князя Тройдена I – *Болеслав*, котрий, ставши галицько-волинським князем, прибрав собі після охрещення за руським обрядом ім'я *Юрія II*. Матір Юрія II Тройденовича Марія (сестра загиблих братів) була дочкою галицько-волинського князя Юрія I Львовича, і це послужило підставою для посадження його Владиславом I Локетком, підтриманим щодо цього Карлом Робертом, на престол Галицько-Волинського князівства. 7 квітня 1340 р. Юрій II був отруєний боярами-змовниками цього князівства, незадоволеними його внутрішньою і зовнішньою політикою, зокрема тим, що в боротьбі з боярською опозицією він покладався на підтримку Польщі й Угорщини. Юрій II загинув безпотомно. Відповідно до вишеградської домовленості Казимира III і Карла Роберта, яка була укладена у 1338 р. і передбачала таку ситуацію, перший з них у квітні 1340 р. здійснив похід у Галицько-Волинське князівство, захопив Львів, спалив і пограбував його замок і повернувся до Кракова. В останній декаді червня того ж року він із значно більшим військом вдерся до того самого князівства, окупував його Галицьку частину, призначив у ній своїм намісником місцевого боярина *Дмитра Детька*, після чого знову повернувся до Кракова. Услід за цим західну частину Волинської частини князівства – Холмську, Белзьку, Володимирську і Луцьку землі – захопив литовський князь *Любарт Гедимінович* (1341-1384).

Панування Казимира III в Галицькій Русі виявилось нетривалим, місцеві бояри чинили королю великий опір. Казимир III 1344 р. утвердив свої позиції в її Сяноцькій (можливо, й Перемишльській) землі. А у 1349 р. провів свій третій похід на землі Галицько-Волинської Русі, захопив Галицьку її частину, а також Холмську, Белзьку і Володимирську землі. На цей раз йому вдалося осісти міцно. Луцька земля залишилася за Любартом Гедиміновичем.

У 1366 р. Казимир III учетверте пішов на Русь, а саме на Волинь. За укладеним тоді ж договором з Литвою, Холмська, Белзька і Володимирська землі zostалися за Польщею, а Луцька земля і решта Волині – за литовцями. Король віддав у ленне володіння литовському князю *Юрієві Наримунтовичу* Холмську і Белзьку землі, а Володимирську – литовському князю *Олександрові Коріатовичу*. З того часу Казимир III у своїй титулатурі став вживати назви “король Польщі і Русі”, “пан і дідич Русі”.

На кінець правління Казимира III Польська держава мала 244 тис. кв.км і населення близько 1,8 млн. осіб. З цього на коронні польські землі (Малопольщу, Великопольщу, Ленчицьку і Серадзьку землі, Куявію з Добжинською землею, Плоцьке князівство, округи Валч і Чаплінек) припадало близько 150 тис. кв.км і населення 1,4 млн. осіб; решту територій становили руські землі. На той же час в Сілезії проживало близько 0,5 млн. осіб.

У 1350-х роках у Польській державі під впливом чеським, а можливо, й угорським прижилася на її означення назва **Корона Польського Королівства** (Corona Regni Poloniae). Територіально вона охоплювала землі, що входили безпосередньо, не ленно, до складу Польського королівства, тобто й землі колишнього Галицько-Волинського князівства (“Русі”), а також терени, що колись належали Польській державі, але з різних причин опинилися за її межами після доби роздробленості (Сілезія, Східне Помор’я, мазовецькі князівства, Любуська земля та Західне Помор’я). У політичному аспекті наголошування в даній назві на головному символі королівської влади – короні – означало утвердження засади, за якою ця влада є державною і публічною, а не патримоніальною, приватною, королівсько-вотчинною. Разом з тим, те саме поняття підкреслювало незалежність Польського королівства, як і подібні поняття стосовно Чеського та Угорського королівств підкреслювали їхню незалежність.

Територіальні зміни в Польському королівстві, що сталися після смерті Казимира III, були наступними. Як і було передбачено актом встановлення у 1351 р. ленної залежності мазовецьких князів Сємовіта III і Казимира I від польського короля та актом дарування останнім у 1355 р. після його смерті Варшавсько-Сохачевського князівства Сємовітові III, по смерті Казимира III, Сємовіт III, тодішній єдиний мазовецький князь, перестав бути ленником, і до нього у повне володіння відійшло Плоцьке князівство.

У 1387 р. сини Сємовіта III – князь черсько-варшавський Януш I і князь плоцький Сємовіт IV – принесли ленну присягу польському королю *Владиславу II Ягайлу* (1386-1434). Сємовіт IV одружився з сестрою цього короля Александрою й отримав у зв’язку з цим 1388 р. у ленне володіння Белзьку землю як компенсацію за зречення претензій на польський королівський престол (на відміну від Владислава II Ягайла, який походив з литовських князів, Сємовіт IV, як і всі мазовецькі князі, належав до п’ястівського роду і тому в Польській державі серед її достойників були ті, хто хотів би цього П’ястовича бачити на королівському престолі). Сємовіт IV став титулуватись “князем плоцьким і белзьким”. Після безпотної смерті 1462 р. внуків Сємовіта IV – Владислава II і Сємовіта VI – король *Казимир IV Ягеллончик* (1447-1492) інкорпорував до Польщі Равську й Гостинську землі Плоцького князівства і Белзьку землю. Ця ж доля спіткала Сохачевську землю Плоцького князівства у 1476 р., яка від 1462 р. перебувала в руках матері цих обох князів, що саме 1476 р. померла. Решта Плоцького князівства перейшла

до варшавсько-черської лінії мазовецьких князів, що тяглася від Януша I. По безпотомній смерті у 1495 р. Януша II, правнука Януша I, ця решта опинилася в складі Польського королівства. А Варшавсько-Черське князівство існувало до 1526 р.; по безпотомній смерті братів-князів, так само правнуків Януша I – Станіслава (1524) і Януша III (1526) – це князівство у 1529 р. ввійшло до Польської держави.

У 1392 р. Добжинську землю за 50 тис. угорських дукатів заставив Тевтонському ордену князь *Владислав Опольський*, якому вона була у 1379 р. віддана у пожиттєве володіння королем польським (1370-1382) й угорським (1342-1382) *Людівіком*, сином Карла Роберта. У 1405 р. Польща цю землю в ордену викупила, згідно з умовами укладеного попереднього року орденсько-польсько-литовського миру в *Рацьонжі*. На початку війни Польщі і Литви з ордену 1409-1411 рр. останній окупував Добжинську землю, проте за Торунським миром 1411 р., яким закінчилася ця війна, він повернув її Польщі.

У 1422 р., за Мельненським миром, укладеним з Польщею, орден віддав їй Нешаву і ще два міста, розташовані в прилеглий до ордену частині Куявії.

За Торунським миром 1466 р., який завершив 13-річну війну між Польщею та ордену, до Польщі відійшли Східне Помор'я, Хелмінська і Міхаловська землі, а також землі колишніх пруссів, котрі ніколи до того Польщі не належали, а також розташований в східній частині "прусської" території ордену округ з Мальборком і округ, що включав у себе Вармійське єпископство (Вармію). Усі землі, що їх Польща отримала за цим миром, склали у ній автономну провінцію під назвою *Королівська Пруссія* (*Prusy Królewskie*).

Ставши польським королем, *Людвік Угорський* намагався перетворити Галицьку Русь у володіння Угорщини, всупереч домовленості між ним та Казимиром III від 1350 р., за якою у випадку безпотомної (по чоловічій лінії) смерті Казимира III і згідно з вишеградською домовленістю його з Карлом Робертом від 1338 р. польський престол перейде до угорського короля, а Галицька Русь належатиме Польщі. У 1372 р. Людвік призначив намісником цієї провінції наближеного до себе опольського князя *Владислава*, який до 1378 р. правив тут авторитарно як на території, що належить Угорщині. У 1378-1387 рр. Галицька Русь виступає як угорське намісництво, нею тоді управляли угорські урядовці, причому у 1386-1387 рр. – опольський князь *Владислав*. У 1387 р. польська королева *Ядвіга*, дружина *Владислава II Ягайла* як наступниця Анжуйської династії (її батьком був *Людвік Угорський*) здійснила похід у Галицьку Русь і остаточно утвердила в ній польське панування.

У 1430 р. західне Поділля, що простяглося між лівими притоками Дністра Стрипою і Мурафою, остаточно стало провінцією Польського королівства.

У 1412 р. від угорського короля *Сигізмунда Люксембурзького* Польща дістала в заставне володіння територію так званих *Спішських гродів* у складі Любовльського староства і 13 міст, серед яких головним був Спіш; застава тривала до 1769 р., оскільки правителі Угорщини не повертали Польщі заставної суми. Нині ця територія належить Словацькій Республіці.

1443 р. краківський єпископ *Збігнєв Олесніцький* придбав за певну суму у цешинського князя *Вацлава I* частину Сілезії – *Севєрське князівство*. Відтоді воно було власністю Краківського єпископства. 1454 р. король *Казимир IV* примусив освенцімського князя в Сілезії *Яна* присягнути йому на вірність, а через два роки купив у нього *Освенцімське князівство* й інкорпорував його у Польське королівство. У 1456 р. правитель *Заторського князівства* в Сілезії *Вацлав* визнав себе васалом польського короля, а у 1494 р. король *Ян Ольбрахт* (1492-1501) набув його для Польщі.

Слід відзначити, що у 1402 р. бранденбурзький маркграф (він же й угорський король) Сигізмунд Люксембурзький, намагаючися вирішити свої фінансові проблеми, запропонував Владиславові II Ягайлу купити Нову Марку. Поки з цього питання велися переговори між Польщею і Бранденбургією, Тевтонський орден взяв в останньої цю Марку в заставу. Крім того, у той час орден ленно узалежнив від себе правителя округу Дрзеня. Завдяки цим придбанням, орден майже встановив територіальний зв'язок з Бранденбургією. Правда, у 1455 р. Бранденбургія відкупила в ордена Нову Марку. Після цього Польща зробила безуспішну спробу купити або взяти в заставу цю територію.

Адміністративний устрій

В адміністративно-територіальному відношенні Польське королівство поділялося на землі, які спочатку зрідка, згодом частіше, а з XVI ст. майже поспіль іменувалися *воєводствами*. Поняття “воєводство” походить від терміна “воєвода” – призначуваної королем пожиттєво вищої посадової особи в адміністративно підлеглий землі. Польським королівством посада (уряд) воєводи була успадкована від доби роздробленості, коли, як уже зазначалося, воєвода очолював адміністрацію при удільному князі. У функціональному відношенні воєвода відновленої Польської держави поступався удільному воєводі, однак його прерогативи були значними: він керував шляхетським ополченням (посполитим рушенням) підлеглої йому території, на заклик короля збирав і приводив його до призначеного збірного пункту; головував на елекційних сеймиках шляхти, що скликалися ним для обрання чотирьох кандидатів на вакантні земські уряди – судді, підсудка й писаря, згодом й підкоморія і подавав список цих обранців королеві для призначення по одному з них на відповідний уряд; здійснював нагляд за цінами, вагами й мірами в державних (королівських, від 1764 р. й у приватних) містах; чинив юрисдикцію щодо євреїв; до утворення у 1578 р. коронного трибуналу як вищої шляхетської судової інстанції очолював т.зв. вічовий суд, куди, крім нього, входили й інші земські урядники воєводства. Цей суд, а потім й трибунал у масштабах Польського королівства були апеляційними інстанціями щодо рішень (декретів) земського і гродського, а також підкоморського судів.

Кордони воєводств, створених на території, яка у XIV ст. складала Польське королівство, більш-менш збігалися з кордонами уділів, що до неї увійшли. Так з'явилися воєводства: Каліське і Познанське у Великопольщі, Краківське і Сandomирське – у Малопольщі, Іновроцлавське з Добжинською землею і Бжесьцьке – в Куявії, Серадзьке і Ленчицьке. У XV – першій чверті XVI ст. з уділів виникли воєводства Равське (1462), Плоцьке (1495) і Мазовецьке (1526) в Мазовії й Белзьке (1462). Удільна засада не лежала в основі появи в XV ст. кількох воєводств. Руське і Подільське воєводства були створені у проміжку 1432-1434 рр. на території відповідно Галицької Русі і Західного Поділля внаслідок переведення даних земель з руського на польське право й остаточної інкорпорації їх до складу Корони (ці переведення й інкорпорація стосувалися й Белзької землі, коли її було перетворено у воєводство). Хелмінське, Іданське і Мальборкське воєводства виникли після приєднання їх територій до Польської держави за Торунським миром 1466 р. і входили до Королівської Пруссії. У 1474 р. з Сandomирського воєводства було виділено Люблінське воєводство.

Усього на 1526 р. в Короні було 18 воєводств, з них у корінних польських землях – 13, на Східному Помор'ї – 1, на колишніх пруських землях – 1, на руських – 3. У такій сукупності ці воєводства, разом із приєднаними до Корони 1569 р. за умовами Люблінської унії “руськими” воєводствами – Підляським, Київським, Волинським і Брацлавським (вони були відібрані у Великого князівства Литовського), проіснували до

першого поділу Речі Посполитої (1772) практично у незмінних кордонах. Виняток становили Руське воєводство, до якого в кінці XV ст. була прилучена Холмська земля; Київське воєводство, задніпровська лівобережна частина якого, відповідно до Андрусівського перемир'я, укладеного 1667 р. Річчю Посполитою з Росією, відійшла до останнього; Каліське та Познанське воєводства, з яких 1768-1772 рр. було виокремлено Гнезненське воєводство. Слід мати на увазі, що від 1635 р. до Андрусівського перемир'я 1667 р. в складі Корони існувало Чернігівське воєводство; за цим перемир'ям його територія відійшла Росії.

Воєводства, за винятком кількох, до яких, зокрема, відносились українські, окрім Руського, адміністративно ділилися на землі-округи, на кожен з яких поширювалася компетенція *земського суду* (суд діяв у центрі землі, причому центр однієї із земель був і центром воєводства) – виборного шляхетського органу в складі згаданих судді, підсудка й писаря, що належали до шляхти відповідного воєводства, котра мала в ньому земельні володіння (таку шляхту звали осілою – *terrigeni*). Суд розглядав цивільні справи, в основному ті, що стосувалися землеволодіння. Провідною посадовою фігурою землі був призначений королем пожиттєво *каштелян*, який відповідав за збір посполитого рушення і приведення його до воєводи; у разі відсутності воєводи каштелян виконував деякі його цивільні функції.

Землі, правда не всі, ділилися на *повіти* – округи, на кожен з яких поширювалася компетенція шляхетського суду, очолюваного *гродським старостою* (від чого цей суд звався гродським або старостинським); суд діяв у замку (гроді), розташованому в центрі повіту, причому він міг бути центром землі і воєводства. Староста, теж призначений королем пожиттєво, обов'язково був вихідцем з осілої шляхти воєводства, до якого належав його повіт. Він призначав склад даного суду з осілої шляхти того ж воєводства: суддю та писаря. Суд розглядав справи будь-якого характеру щодо неосілої шляхти та тільки кримінальні – щодо осілої. Обов'язком гродського старости було також стежити за виконанням вироків власного та інших судів. Інститут гродського старости (відповідно – й гродського суду) склався після правління Казимира III, в основному у XV ст., а посада старости трансформувалась у посаду *генерального старости* – головного гродського старости провінції або воєводства.

У XIV-XV ст. у Польському королівстві визначилися центральні посади – *канцлера*, *підканцлера*, *підскарбія*, *надвірного підскарбія*, *великого і надвірного маршалків*. Ці посади згодом умовно йменуватимуть міністерськими. Три перших з них відносилися до сфери державного управління, причому їхні управлінські функції не спиралися на ієрархічно збудований апарат (такого апарату не було), а були тільки в столиці держави. Інші три посади були придворні – діяли при королівському дворі. Всі шість посад займали особи, призначувані королем пожиттєво. Вони автоматично входили до *королівської ради*, яка розглядала різноманітні питання державного характеру і виносила рішення, що мали, зокрема, рекомендаційно-зобов'язуючий характер для центральних посадових осіб.

Головною в системі державного управління була посада *канцлера* (він звався великим). Канцлер відав королівською канцелярією, яка підготовляла документацію, що набирала чинності після підпису її королем та скріплення його печаттю, яка зберігалася у канцлера. З ускладненням політичного життя значення цієї документації зростало, як і значення канцелярії та канцлера. *Підканцлер* був формально помічником і заступником канцлера, насправді ж – посадово незалежною особою; він керував окремою “меншою”, “нижчою” королівською канцелярією, яка діяла на тих самих засадах, що й канцлерська.

Підскарбій до середини XV ст. був один; він дбав про грошові надходження до скарбу (казни) від податків, мит, державних (королівських) маєтків, від збуту видобутої

солі, виробленого олова тощо та відповідав за витрати цих надходжень. У середині XV ст. з функцій підскарбія виділилися ті, що стосувалися доходів і витрат королівського двору. Ці питання ввійшли у відання *надвірного підскарбія*, а у віданні дотогочасного підскарбія, названого в середині XV ст. великим, залишилися доходи і витрати державного скарбу.

Уряд *маршалка* виник у середині XIV ст. за угорським і чеським взірцем. Маршалок відповідав за організацію життя королівського двору, був його церемоніймейстером, виконував різної важливості королівські доручення, в тому числі політично-державні, у зв'язку з чим його роль у королівстві зростала. На початку XV ст. з'явилася посада його помічника й заступника. Відтоді маршалок почав іменуватися великим, а його помічник – надвірним.

Адміністративний устрій Мазовії в XIV-XV ст. загалом залишався на рівні, притаманному польським удільним князівствам. Тут князівська влада надалі була фактично патримоніальною. Після інкорпорації 1351 р. Плоцького князівства до Польського королівства Казимир III запровадив у ньому інститут старости-намісника. Після його смерті, коли вся Мазовія унезалежнилася від Корони й опинилася в руках Сємовіта III, останній цей інститут зберіг і ввів його в інших частинах регіону.

До 1468 р. Сілезія, за винятком Северського, Заторського й Освенцімського князівств, які в середині XV ст. перейшли до Польської корони і становили в ній окремі адміністративні одиниці, належала Чеській державі, у 1468-1490 рр. – Угорському королівству, відтоді – знову Чехії. В адміністративному відношенні вона не була однорідною. На кінець XV ст. до її складу входили 15 історичних земель, з яких три (колишні Вроцлавське, Свідницько-Яворське і Намисловське князівства) являли собою інкорпоровані Чеською короною володіння. Інші перебували: сім (князівства Цешинське, Бжезьке, Легницьке, Олесницьке, Глоговське, Жаганське, Опольське) – в руках п'ястівських князів, три (князівства Рацібожське, Опавське, Карньовське) – потомків чеської правлячої династії Пржемисловичів, два (князівства Клодзьке і Зембіцьке) – спадкоємців чеського короля *Іржі із Подебрад* (1458-1471).

Західне Помор'я у XIV-XV ст. перебувало під пануванням щецінської і слупсько-вологощської ліній місцевої князівської династії. Воно постійно відчувало тиск з боку сусідньої Бранденбургії, яка, посилюючися на імперські привілеї, претендувала на верховну владу над цим краєм. Тут сильно розвинулися процеси оніменчення внаслідок зростаючого напливу німців й асиміляції слов'янської людності. Остання домінувала на селі, особливо в Слупській і Славненській землях, натомість у містах повністю переважали німці. Феодальна еліта (князівські двори, духовенство, рицарство) теж була наскрізь німецькою.

У 1478 р. всім Західним Помор'ям став правити князь *Богуслав X*, дуже прихильний до Польської держави, чому зокрема сприяв його шлюб з дочкою короля Казимира IV Анною. У 1498 р. Богуслав X відмовився присягнути на вірність бранденбурзькому маркграфові. Тим самим відкрилася можливість встановлення тісніших політичних зв'язків Західного Помор'я з Польщею.

У XIV-XV ст. корінні польські землі в церковному відношенні належали до двох архієпископств. Гнєзненське включало в себе, як і раніше, одну архієпархію і шість епархій (Вроцлавську, Краківську, Плоцьку, Влоцлавську, Познанську і Любуську), від 1466 р. й Хелмінську і Вармійську епархії, які перед тим входили до Ризького архієпископства. У цих епархіях на 1500 р. налічувалося до 5 тис. приходів. Як і в XII-XIII ст., Каменська епархія, що охоплювала Західне Помор'я, підлягала безпосередньо папській курії; тут на 1500 р. було до 700 приходів. Ризькому архієпископству підпорядковувалися Помазанське і Самбійське єпископства в складі Тевтонського ордену.

На завойованих руських землях 1375 р. було створене римо-католицьке архієпископство з центром у Галичі. У 1412 р. центр його був перенесений до Львова. У його складі діяли Перемишльська та Холмська єпархії. Ці ж землі підлягали владі православних перемишльського і холмського єпископів.

З 1415 р. гнєзненський архієпископ іменувався *примасом* – главою римо-католицької церкви всієї Польської держави та польських земель, які знаходилися поза її межами – Любуської землі і частини Сілезії. Від 1515 р. він мав також титул папського посла (легата).

Соціально-економічні відносини

У XIV-XV ст. польські землі переживали, як і в XIII ст., економічне піднесення. Воно було зумовлене сприятливими внутрішньо- і зовнішньополітичними обставинами, в яких їм доводилося розвиватися, порівняно швидкими темпами зростання чисельності населення, яке все активніше включалося в товарно-грошові відносини.

Одним з істотних проявів економічного піднесення був подальший **поступ колонізації на німецькому праві**. Найбільшої інтенсивності вона набула під час правління Казимира III, який всіляко її заохочував, справедливо вбачаючи в ній важливе джерело збагачення і зміцнення королівства. Як і в XIII ст., у XIV-XV ст. колонізація здійснювалася більшою мірою зусиллями поляків. Перевага польського елемента у ній була тим помітнішою, що великий притік іноземців із Заходу, передусім німців, був неможливий через величезні демографічні втрати, яких зазнала Західна і частково Центральна Європа в XIV ст. від спалахів чуми.

Паралельно з колонізацією активізувався процес переведення сіл з польського права на німецьке, причому такі села нерідко доселялися. Це переведення зводилося подекуди до відповідного земельного врегулювання, в основі якого лежало забезпечення селян лановими наділами за трипільною системою, а головним чином до запровадження грошового чиншу як визначальної форми феодалної ренти. Натомість цим селам, як правило, не надавалося самоврядування у вигляді лавничого суду. І все ж села на німецькому праві не перевищували 50 % всіх сіл.

І колонізація, і переведення сіл з польського на німецьке право супроводжувалися значним збільшенням ареалу орних земель.

У XIV-XV ст. під вирішальним впливом німецького права остаточно склалася **соціальна структура сільського населення**, яке становило понад 70 % всього населення. У селах, заснованих на німецькому праві, вищий щабель займали *солтиси*, які при закладанні їх були локаторами (осадчими). Вони володіли кількалановими наділами, млинами, корчмами, як старости сіл були посередниками між феодалами і сільськими громадами. Казимир III підтримував солтисів, бо на його заклик у випадку війни вони прибували на збірні пункти кінно і збройно, нерідко з поштою в один-чотири воїна. З часом феодали намагалися розжитися за рахунок солтиських господарств, зазвичай добре розвинутих. Вони примушували солтисів продавати їм свої господарства, очевидно, за ціну, солтисам не вигідну, але наражалися на опір останніх. Феодали добилися того, що до т.зв. *Вартського статуту*, виданого 1423 р., було внесено пункт, який дозволив їм примусово викуповувати господарства у “неслухняних” і “некорисних” солтисів. До категорії цих солтисів можна було фактично віднести будь-кого з тих, які не корилися феодалам.

Верхівку сільського населення становили також *млинарі і корчмари*. Млинарі, крім млина, мали також власне земельне господарство, за розміром наділу наближене або ідентичне кметському господарству. Зазвичай вони були вправними теслярами.

Феодалові млинару сплачували грошовий чинш з прибутків, одержуваних у вигляді частини зерна, яке давалося їм на помол. Корчмарі займалися виготовленням міцних напоїв, переважно пива, і збуванням їх у своїх корчмах. З цієї діяльності вони сплачували феодалові частину одержуваного прибутку.

До верхнього шару селянства належали *кметі* – спадкові володільці звичайно одноланових наділів, які загалом гарантували їм економічну самодостатність. Кметі, що сиділи на німецькому праві, могли залишати своє господарство за умови знаходження рівноцінного заступника. Як і в XIII ст., вони, окрім грошового чиншу, сплачували продуктову ренту і виконували відробітки, розмір яких у днях був різний і залежав від регіонів, місцевих умов і часу. У XV ст. помітно збільшується кількість півланових кметів.

Нижче від кметів у селянській ієрархії знаходилися *загородники*. Земельний наділ їх, як правило, не перевищував чверть лану. Далеко не всі вони могли жити тільки зі своїх господарств, тож змушені були найматися на роботу до солтисів, млинарів, кметів та феодалів. Феодальні повинності загородників не були чітко визначені з огляду на розмаїття їхніх господарських можливостей.

Халупники мали тільки халупу (хату) та часом городи. З огляду на це їхнє існування було можливе тільки завдяки тому, що вони наймалися на роботу. Вони виконували деякі феодальні повинності: відробляли, давали ренту натурою та частково грошми.

Розвинулася й така категорія сільського (в містах також) населення, як *комірники*. То були особи, які тимчасово або постійно не мали свого житла й наймали його в односельців за домовлену платню або за працю на них.

Найнижче стояли так звані *люзні люди* – бездомні перехожі, жебраки тощо, що жили з поточних приробітків, милостині.

Різно збільшувалася кількість **господарств феодалів**, відомих як соціально-економічна категорія ще з XII ст. Від якогось часу їх прийнято було називати *фільварками* (від німец. *Vorwerk* – господарство, підприємство). Вони існували за рахунок використання найманої й підневільної праці різних категорій селян, причому питома вага підневільної праці у вигляді різних видів відробіткової ренти зростала. Мірилом розміру цієї ренти була кількість днів, що їх мали селяни працювати на свого пана. Головним чином, це стосувалося кметів, які відігравали вирішальну роль серед селянства. Як і в XIII ст., у XIV ст. і значною мірою в XV ст. кметський двір відробляв від кількох до кільканадцяти днів у рік. Більшого феодала й не потребували, їхні фільварки були порівняно невеликі, вироблювана у них продукція повністю або майже повністю споживалась у панських дворах.

Ситуація з відробітками помітно почала змінюватися в XV ст., особливо в його середині і другій половині. Потреби феодалів на кращі зброю, одяг, житло зростали, вимагали збільшення грошових доходів. Добитися цього збільшення від селян було неможливо (воно негативно позначилося б на їхньому господарстві). Тож феодала стали вдаватися до *розширення ареалу фільварків*, щоб більшу частину продукції реалізувати на ринку. Наслідком цього було примушування селян виконувати більшу від традиційної норму відробітків (на це селяни годилися легше, ніж на збільшення грошової ренти). Зрештою, в XV ст. відробіткова рента стала набирати щотижневого характеру. Таку регулярну її норму прийнято йменувати *панщиною*. Найранішим офіційним свідченням про останню було запровадження у 1421 р. мазовецьким князем Янушем I обов'язку кметів відпрацьовувати щотижня як мінімум одноденну панщину з лану, якщо цього вимагав феодал. Відомо також, що у 1427 р. в мазовецьких церковних маєтках панщина становила день з лану. За відомостями Яна Длугоша, на 1470 р. із 275 сіл Краківської єпархії лише у 45 селах селяни не відробляли панщини, у 134 відробляли по одному дню

на тиждень, у 64 – по два, у 27 – по три, у п'яти селах – по 4-5 днів з лану. Відробітки існували й в інших формах: селяни повинні були виконувати термінові роботи як у полі, так і поза ним (йдеться в основному про т.зв. *шарварки*, які полягали в ремонті гребель, доріг і т.ін.).

На селян лягали й повинності щодо церкви (особливо десятина) та держави. Казимир III запровадив постійний поземельний податок *порадльне* у розмірі 12 грошів з лану у духовних та рицарських (шляхетських) маєтках. Селяни королівських маєтків давали державі 48 грошів з лану.

Феодали були зацікавлені у використанні дешевої найманої селянської праці, особливо в період інтенсивних польових робіт. Тому вони чинили перешкоди відпливу сільської молоді до міст для навчання ремесла й праці у сфері послуг, а також на сезонні роботи, зокрема, за межі королівства. Щоб знизити ціну на робочу силу, Пьотрковський сейм 1496 р. заборонив приймати на роботи в містах найманців-вихідців з села на більший строк, ніж тиждень, особливо тих, хто не мав свідоцтва від свого пана, яке дозволяло залишати село; сейм також наказав городським старостам, управителям маєтків затримувати тих селян, які зібралися на заробітки в Сілезію і Королівську Пруссію під час жнив, і повертати їх додому. Той же сейм зобов'язав контролювати різного роду волоцюг (люзних), виокремлювати з них тих працездатних. Нарешті, сейм заборонив вихід з села більше одного селянського господаря в рік і обмежив до однієї молоді особи чоловічої статі вихід з села протягом року у місто для навчання ремеслу, шкільного навчання і служби, ввівши при цьому обов'язок забезпечувати таких людей відповідними писемними свідоцтвами їхніх панів.

Міста. У XIV-XV ст. значно збільшилася кількість міських поселень, локованих на німецькому праві, причому жодне з них не виникло там, де перед локацією не існувало поселення. У XIV ст. в Малопольщі з'явилося до 50 нових міст, у XV ст. – 54, у Великопольщі відповідно – 60 і 56, в Мазовії – 31 і 43, в Сілезії – понад 20 і 7, в Східному Помор'ї в XIV ст. – 10, в Куявії з Добжинською землею в XV ст. – 12, в Серадзькій і Ленчицькій землях в XV ст. – 29. З 201 локованого міста у XV ст. у Великопольщі, Малопольщі, Сілезії, Ленчицькій і Серадзькій землях, Мазовії і Куявії з Добжинською землею королівських міст було 58, шляхетських – 121, церковних – 22.

Міські локації XV ст. істотно відрізнялися від міських локацій попередніх двох століть в тому відношенні, що останні стосувалися поселень з наявними міськими елементами, тоді як у XV ст. нерідко штучно в міста перетворювали типово землеробські поселення; ці поселення землеробський профіль зберігали й після локації.

Великих і середніх міст було мало. На 1500 р. до великих відносилися тільки Гданськ, Вроцлав, Краків (на той час у першому з них було до 30 тис. осіб, у Вроцлаві – до 20 тис., у Кракові – до 15 тис.). Середні міста – Торунь, Познань, Сандомир, Новий Сонч, Каліш, Гнезно – налічували від 2 до 5 тис. мешканців. Назагал в містах тоді могло проживати до 20 % населення. Сюди входила велика частка тих, хто мешкав на передмістях і займався лише або переважно землеробством. Тож можна вважати, що дійсно міського населення, того, що займалося торгівлею, ремеслом, працювало за наймом, було менше 20 %.

Відбувалося відокремлення більших міст від їхнього сільського оточення шляхом спорудження навколо них мурів або принаймні дерев'яних огорож (парканів), оточення ровами і валами. Робилося це для того, щоби забезпечити міста від втручання в їхнє життя феодалів і представників місцевої (земської) влади.

Високого рівня в містах досягло ремесло (певною мірою воно було поширене й на селі). Зросла кількість ремісничих спеціальностей: у XV ст. їх налічувалося понад 40. Ремісниче виробництво було зосереджене головним чином у цехах. У XV ст. у більших

містах було від кількох до кільканадцяти цехів, а у Гданську, Вроцлаві і Кракові – понад 20. На схилі XV ст. Краків мав 35 цехів. У багатьох малих містах цехи не існували або існували як об'єднання ремісників різних спеціальностей. До складу цехів входили майстри, підмайстри, учні. Майстри належали до повноправних, підмайстри й учні – до неповноправних членів цеху. Майстер самостійно вів своє господарство, працював у своїй майстерні, був власником знарядь праці, сировини та вироблених товарів. Підмайстри й учні працювали на майстрів. Щоб стати майстром, потрібно було відбути певний строк учеництва і деякий час побути підмайстром. Органом управління в цехах були збори майстрів й обрана на цих зборах старшина; остання контролювала й координувала виробничу та інші сторони діяльності цехів.

Цехи у пізньому середньовіччі, як і в XIII ст., відігравали прогресивну роль: вони зміцнювали економічне і правове становище ремісників; приписи цехів про дотримання певних правил технології виробництва, про навчання учнів і вимоги, що пред'являлися стосовно кваліфікації до майстрів, сприяли розвиткові техніки, підвищували професійну майстерність. Існування цехів було одним з головних чинників економічного піднесення польських земель. У містах, де діяли цехи, була де більша, де менша кількість неохоплених ними ремісників. У Кракові, наприклад, на 1500 р. такі ремісники належали до кільканадцяти професій. У королівських містах цих ремісників цехові глузуливо йменували “партачами”. Партачі мешкали переважно в тих частинах міст, які маєтково належали церкві і можним; згодом ці частини почали називати *юридиками*.

У Польщі, як і в деяких інших країнах Європи, не склалися професійні об'єднання купців, котрі на Заході йменувалися по-різному, зокрема, гільдіями. Тут купецтво не набуло такого як на Заході значення, щоб діяти і захищати свої інтереси корпоративно.

Міщанином був кожен, хто успадкував від батьків чи ближчих родичів користування міським правом або прийняв його, засвідчивши при цьому своє законне народження і довівши володіння в даному місті нерухомістю та сплативши певну суму за внесення до списку міщан. Міщани великих і ряду середніх міст ділилися на дві соціальні верстви: верхню становив *патриціат* – багаті купці, представники елітарних ремесел (у першу чергу золотарі); до нижчої верстви – *поспільства* – належали середні й дрібні купці, ремісники (в королівських містах формально тільки цехові ремісники). У ряді середніх і малих міст патриціату не було. Найнижчим шаром міського населення взагалі був *плебс* – усі ті, хто не володів нерухомістю. До них відносилися різного роду найманці, чорнороби, біднота тощо. Плебс становив третину всіх мешканців міст і підпорядковувався міській владі.

Тривалий час у містах, де існував патриціат, влада належала йому; він тримав у своїх руках міську раду, що значною мірою або повністю складалася з його представників. З часом міщани поступово почали виступати проти всевладдя патриціату і, зрештою, здобули доступ до участі в управлінні містом через створені при міських радах колегії з 20, 30 або 40 мужів (*vires*), які контролювали дії ради. Незважаючи на це, владні позиції патриціату залишалися міцними.

Як і в XIII ст., міщани добивалися обмеження влади війта, ліквідації цього інституту. Гостроти цій боротьбі надавала та обставина, що, як правило, посада війта була спадковою і хоч би тому слабо піддавалася трансформації, слабо реагувала на зміни, що відбувалися в місті. Одним з результатів цієї боротьби був викуп містами війтівств, який супроводжувався їх ліквідацією. Однак викуп могли здійснювати тільки заможні міста. В інших містах війтівства або залишались, або скасовувались їхніми власниками. Незалежно від того, як складалася доля війтівств, у містах продовжували існувати лавничі суди.

Більші міста мали значний відсоток *німецького населення*; у них також проживали італійці, французи, фламандці, голландці та інші іноземці. Вони становили осердя багатих купців та ремісників елітарних професій.

У XIV ст. у Польщі знайшло притулок багато *євреїв*, що прибули із Західної Європи, втікаючи від переслідувань, що їх вони зазнавали на релігійно-економічному ґрунті. Потрібно зазначити, що вперше євреї з'явилися у Польщі не пізніше X ст.; відтоді вони постійно в ній знаходилися. Ці євреї, як і згадані прибульці-євреї, осідали переважно в більших королівських містах. Казимир III підтримував оселення євреїв у королівстві, вбачаючи в них потрібних країні досвідчених фінансистів, торговців і ремісників. Король оточив євреїв правовою опікою, гарантував їм недоторканість внутрішньої організації (євреї жили тісно взаємозв'язаними громадами – кагалами), безпеку життя і майна, власне судочинство. Євреїв було вилучено з-під юрисдикції церковних і світських судів, за винятком тих справ, що торкалися серйозних кримінальних злочинів – ці справи розглядав королівський суд. У Польському королівстві на 1500 р. могло бути до 30 тис. євреїв.

Важливим чинником економічного зростання Польщі був **розвиток гірничодобувної справи**. У межах Корони він відбувався головним чином у Малопольщі, частково в Галицькій Русі, а поза Коронаю – в Сілезії. На особливу увагу заслуговує видобування кам'яної солі та олова. Поклади солі знаходилися в районі Бохні і Велічки коло Кракова, її розробки звалися “краківськими жупами”. Менш багаті поклади солі були коло руських міст Сянока й Перемишля; розробки їх іменувалися “руськими жупами”.

Соляний промисел, як і в XIII ст., був повністю підпорядкований державі, зацікавленій в одержанні якнайбільших від нього зисків. Керували ним два призначені королем *жупники* відповідно до двох зазначених районів покладів солі. Жупник зазвичай володів значним приватним капіталом, який міг вкладати у даний промисел з вигодою для себе. Нерідко він орендував промисел у держави за значну суму. Пошук покладів солі та її видобування перебували безпосередньо в руках дрібних підприємців, які на це отримували дозвіл у жупника і діяли або самі, або за допомогою найманої сили. Жупник купував у них готову продукцію, забезпечував її транспортування і призначав для ринкового продажу. У кількох містах (Кракові, Сандомирі, Вісліці та ін.) були створені соляні склади. На ринок сіль поставляли *прасоли*. Частина солі вивозилась до Угорського королівства (у тому числі в Словаччину) і Чехію. *Ординація* Казимира III, видана для краківських жуп 1368 р., подає нормативну картину функціонування соляного промислу, окреслює засади його організації та соляної торгівлі. Ординація як основа для соледобування в Польщі є одним із найцікавіших документів середньовічного гірничодобувного права в Європі.

Поклади олова знаходилися в Сілезії у трикутнику міст Битом-Олькуш-Хшанов. Експлуатація їх розпочалася не пізніше XII ст. Особливе значення мали поклади в районі між Битомом і Олькушем. Битом лежав за межами Польського королівства. Видобуток олова в Короні концентрувався в районі Олькуша (тут він підпорядковувався монаршій владі), частково в районі поселення Славкова, у межах володінь краківського єпископа. Експлуатація покладів олова відбувалася лише на приватній основі, її здійснювали підприємці – *гварки* – на підставі виданих їм королем ліцензій. Гварки здавали королеві та єпископові так звану *урбуру* (ольбору) – 1/10 або 1/11 частину видобутого олова. Великою, якщо не визначальною, мірою інтенсивний характер видобування олова був зумовлений широкими можливостями його збуту в гірничодобувні осередки Словаччини, Чехії і Саксонії, де видобували срібло: олово є цінною сировиною для виплавки срібла. З 1374 р. видобування олова регулювалося виданою королем ординацією.

Історія Польщі

У Малопольщі і Сілезії розроблялися порівняно багаті поклади залізної руди, особливо в Свентокшиських горах. У районі містечка Хенцін, що на кордоні з Сілезією, видобували мідь.

Набирав темпів **розвиток торгівлі**. Джерела інформують в основному про зовнішню й транзитну торгівлю. З польських земель вивозили: до Угорської держави – олово, сіль, віск, шкіри; до Чехії – олово, сіль; в руські землі та Литву – сукно, полотно, металеві вироби; на Захід, головним чином через Гданськ – зерно, шкіри, віск, мед, ліс, пряжу, попіл, смолу. У польські землі завозили: з Угорщини – мідь, залізо, вина; з Чехії – сукно і срібло; із Заходу через Гданськ і суходолом – металеві вироби, сукно, оселедці; з Русі і Литви – віск, шкіри, хутро; зі Сходу через генуезьку колонію Кафу в Криму та молдавські порти Кілію (над Дунаєм) і Аккерман (Білгород над Дністром) та Львів – прянощі, шовк, бавовну.

У XV ст. помітно зросла роль Гданська в польській торгівлі, особливо в експорті зерна після повернення цього міста-порту Польщі за Торунським миром 1466 р. Так, якщо у 1470 р. через нього було вивезено 2 тис. лаштів зерна (від німец. *Last* – вантаж, тягар; міра сипких тіл в північнонімецьких і балтійських портах у середньовіччі; гданський лашт зерна в середньому важив 2 тонни), то у 1492 р. – 10,5 тис. лаштів. Припускається, що співвідношення польського експорту та імпорту у XIV-XV ст. в грошовому обчисленні становило 100:66.

Головні транзитні шляхи проходили: з Нюрнберга в Баварії і Праги через Вроцлав, Краків, Львів до Кафи, Кілії й Білгорода; з Угорщини через Новий Сонч, Краків, Торунь, Гданськ. У транзиті із Заходу через Гданськ до Угорщини головне місце займало сукно, а з Угорщини через Гданськ на Захід – мідь; у транзиті зі Сходу на Захід – шовк, бавовна, у XV ст. – воли з Молдавії, із Заходу на Схід – сукно, металеві вироби. Після захоплення Туреччиною Кафи (1475) і молдавського Причорномор'я з Кілією і Аккерманом (1484) торгівля Польщі (і Заходу) зі Сходом загальмувалась.

У важливих транзитних пунктах, таких як Вроцлав, Краків, Торунь, Сандомир, в Галицькій Русі у Львові діяло право складу, яке зобов'язувало купців-транзитників повністю або частково транспортований ними товар викладати тут на продаж. Це право давало можливість місцевим купцям скуповувати товари і вигідно їх перепродавати. Діяв також шляховий примус, який зобов'язував купців-транзитників перевозити товар тільки визначеними шляхами. Це приносило зиски купцям міст, розташованих на шляхах. На торгових шляхах розміщувалися державні митні комори. Ряд міст (Краків, Познань, Варшава, Новий Сонч та ін.) звільнялися від митних бар'єрів. Гданськ, Торунь, Ельблонг, формально й Вроцлав та Краків входили до *Ганзи* – торгового союзу північнонімецьких міст на чолі з Любеком, що існував у XIV-XV ст. (до 1669 р.).

Внутрішня політика Казимира III

На відміну від Владислава I Локетка, який був змушений в основному займатися вирішенням зовнішньополітичних питань, Казимир III, крім них, велику увагу приділяв внутрішній політиці. Правлячи твердою рукою, він високо підніс авторитет королівської влади, довів, що король спроможний вирішувати проблеми, які стоять перед державою. Головною опорою короля в управлінні державою були намісники-старости, наділені широкими повноваженнями і підконтрольні тільки йому. Жорстке адміністрування цих старост подекуди натрапляло на опір. Прикладом останнього може служити скликана 1352 р. конфедерація великопольського рицарства на чолі з познанським воєводою Мацьком Берковіцем. Король повівся з учасниками цієї акції розсудливо: розібравшись в причинах, він їх не покарав. Варто підкреслити, що Казимир III прислухався до думки

рицарства і верхівки міщан, а також своїх дорадників, зокрема тих, хто входив до ради, що діяла при ньому. До її складу король вводив тих чи інших осіб на власний розсуд, не завжди зважаючи на їхнє соціальне походження та суспільний статус.

Матеріальну базу правління Казимира III становили **землеволодіння**, розкидані по країні. До них король долучав землі, держателі яких не могли довести, що користувалися ними по праву. Ту частину королівського домену, що була розташована в районі Кракова і Сандомира, він виділив в окремий маєтковий комплекс на чолі з “великим управителем” (*wielkorządca*). Джерелами доходів держави були також її монополії, головним чином на видобування кам’яної солі в краківських і руських жупах й торгівлю нею, та мита. Від часу запровадження поземельного податку – порадльного, яким обкладалися рицарські і церковні маєтки, надходження від нього почали помітно наповнювати державну скарбницю.

Велику увагу короля привертало питання **судочинства на німецькому праві**. Тривалий час у країні не існувало судової інстанції, до якої можна було звертатися з апеляціями на рішення (декрети) міських війтівсько-лавничих (або лавничих, де війтів не було) і сільських солтисько-лавничих судів (йдеться передусім про суди міст і сіл, які входили до складу королівських маєтків), та й не завжди ці суди могли виносити рішення з певних питань. Тому зацікавлені особи зверталися з оскарженнями, а згадані суди – за порадами і роз’ясненнями до лавничих судів Магдебурга, Сроди Шльонської й деяких інших міст. Відповіді, т.зв. *повчанья*, на зазначені звернення, особливо відповіді магдебурзької лави, мали силу вироків і судових норм – *ортилів* (від німец. *Urteil* – судження, погляд, думка). Ця практика була для польських міст і сіл пов’язана із значними видатками і, що важливіше, підважувала авторитет Польської держави. Виходячи з цього, Казимир III у 1356 р. створив *вищий суд німецького права*, до якого дозволялося звертатися з апеляціями і за роз’ясненнями. Суд діяв у краківському замку і складався з двох інстанцій. До нижньої входили війт і сім лавників, обраних з-поміж війтів і солтисів, причому посада війта була ротаційною – кожен лавник по чергові ставав війтом; тут судили війтів і солтисів, виробляли на основі цього судові норми і приймали апеляції на вирoki зі справ меншого значення. Вища інстанція була фактично окремим судом, складалася з війта і 12 райців шести міст – Кракова, Казімежа (коло самого Кракова), Нового Сонча, Бохні, Велічки, Олькуша. То був орган виключно апеляційного характеру.

Еволюція вищого суду німецького права пішла не зовсім передбаченим шляхом; до того ж своєю діяльністю він охопив тільки частину Польщі. Тому виникли інші вищі суди німецького права, наприклад в Сандомирі; після смерті Казимира III аналогічний до краківського суд шести міст було створено в Познані. Проте практика одержання ортилів від магдебурзької лави не припинилася.

За Казимира III вперше було здійснено **кодифікацію польського права** у вигляді двох *статутів* (статути – законодавчі й правові пам’ятки в римо-католицьких країнах у середньовіччі) – Малопольського і Великопольського, офіційно представлених королем наприкінці 1350-х років на вічах знаті і рицарства, відповідно у Вісліці для Малопольщі й Пьотркові для Великопольщі. Тому ці статути називають також *Вісліцькими і Пьотрковськими*. Існує переконлива думка, що Великопольський статут видано дещо раніше від Малопольського. У Великопольському статуті так сказано про причини його складання (це ж стосується і малопольського): “Оскільки під одним правителем один і той самий народ не повинен користуватися різним правом, щоб не був як страховисько, що має різні голови, то потрібно державі, щоб одним й однаковим правом відбувалося судочинство як у Кракові, так і у Польщі”. (Під Краковом тут розуміється Малопольща, під Польщею – Великопольща.)

Поява статутів знаменувала **зміцнення королівської влади** і водночас засвідчувала наявність регіональних політично-правових особливостей. Статуту дають характеристику державно-правового устрою королівства. Право, про яке в них ідеться, є звичаєвим, доповненим приписами, що відсутні у ньому. Правові норми закріплювали провідні позиції можних і рицарства. Водночас королівська влада в них виступала проти надмірного утиску селян з боку їхніх панів й дозволяла селянам в такому випадку відходити від них самовільно. Разом з тим Малопольський статут обмежив право виходу селян за відсутності зловживань з боку панів. Він постановив: “Щоб одночасно з одного села в інше могло переходити поза волею пана того села, де селяни живуть, не більше одного або двох кметів або поселян”. Під “поселянами” слід розуміти соціально нижчі верстви сільського населення – некетів. Йшлося про селян з їхніми родинами. Це право переходу було обставлене різними умовами: селянин, що сидів на німецькому праві, міг піти лише в тому випадку, якщо сплатив грошовий чинш за стільки років, скільки користувався звільненням від повинностей з моменту оселення на новому для нього місці, а також якщо викорчував й обробив свої поля, засіяв їх озиминою і яриною, посадив замість себе людину, здатну належно вести господарство; а селянин, що сидів на польському праві, мав відробити вільні від повинностей роки і внести панові певну суму як відшкодування за те, що покидає його.

Ще за Казимира III обидва статуту були доповнені багатьма статтями. До початку XV ст. їх також доопрацювали правники; ці доповнення і зміни діляться на дві групи: одну становлять *екстраваганти*, або короткі королівські постанови, другу – *преюдицати*, або королівські вирoki з певних спірних питань, що служили своєрідними прецедентами.

Слід мати на увазі, що подібні до польських статутів правові документи в середині XIV ст. з'явилися в Сербії – *Законник* сербського царя Стефана Душана, в Чехії, де за наказом короля Карла IV було складено проект *Законника* Чеської держави (*Maiestas Carolina*), який, щоправда, так і не набрав законодавчої сили. Усі вони назагал теж були кодифікацією звичаєвого права. Одночасність їхньої появи була проявом подібних тенденцій в суспільно-політичному розвитку трьох слов'янських держав.

Звичасве право Ленчицької землі було записане наприкінці XIV ст., а затверджене для використання в 1419 р. Мазовія мала власне законодавство. Отже, законодавство Казимира III довго не діяло у цих землях, а також у Куявії.

Значна частина державних доходів за Казимира III витрачалася на **зміцнення обороноздатності** країни. Відомий вислів, що Казимир III став королем Польщі дерев'яною, а залишив її мурованою. Його стараннями було фортифіковано близько 30 міст, споруджено понад 50 замків. Крім того, світські й церковні феодали у своїх маєтках збудували кільканадцять оборонних об'єктів.

Король зобов'язував рицарів до обов'язкової військової служби. Цю повинність він поширив на всіх солтисів і вїтїв. Покладався він і на духовних осіб з їхніх спадкових маєтків; ці особи могли замість себе до війська посилати родичів або найманців. Кожен із закликаних до зброї – рицар чи простолюдин – зараховувався до територіальної військової одиниці – *хоругви*. Увага, яку Казимир III приділяв військовій справі, дала свої результати: при ньому чисельність війська у королівстві досягла 12-18 тис. осіб, тоді як за Владислава I Локєтка – не більше 6 тис.

Одна з королівських ординацій дозволяла пості війська тільки у відкритому полі й встановила цінник, за яким військові повинні були платити за придбані у населення продовольство і фураж. Король мусів рахуватися з регіональними настроями відносно військової служби. Так, великопольське рицарство домоглося від нього зобов'язання, що король не буде змушувати його до участі у походах за межами країни; а якщо рицарі

добровільно братимуть участь у цих походах, зазначено було у відповідному документі, то тільки за окрему королівську грошову винагороду.

У розрізі внутрішньої політики, а не лише в культурному плані, доцільно розглядати **створення Казимиром III Краківського університету**: потреба в національному університеті значною, якщо не вирішальною, мірою диктувалася державними міркуваннями. Ускладнення державного життя вимагало підготовки кадрів для різних його галузей. У середньовіччі на Заході Європи склалися дві університетські моделі – італійська і паризька. За першою з них, університет був студентською корпорацією, студенти з-посеред себе обирали ректора, проректорів, деканів, самі мешкали в міських квартирах і наймали собі викладачів-професорів. За другою, колегіальною, адміністрацію університету обирали викладачі, які мешкали разом зі студентами в колегіях, де й відбувалося навчання. В університетах італійської моделі головною навчальною дисципліною було право, в деяких ще й медицина, в університетах паризької моделі – теологія.

Казимир III напевно мав намір створити університет паризького типу, такий, зокрема, як празький, відкритий у 1348 р. Про це може свідчити розпочате 1361 р. будівництво університетської колегії в прикраківському місті Казімежі. Коли ж папа не дав згоди на включення до університету теологічного факультету, то король взяв за взірць італійську, точніше – болонсько-падуанську модель. Після цього спорудження будинку для згаданої колегії було закинута. Королівський диплом про заснування в Кракові університету був виданий 12 травня 1364 р. У ньому так окреслено генеральне завдання університету (тут він названий також *загальними студіями - Studium generale*): “Нехай же там будуть могутніх наук перла, аби він видавав мужів зрілістю поради знаменитих, оздобу добродетелей чудових й у різних мистецтвах спритних, нехай відкривається освіжаюче джерело наук, а з його повноти нехай черпають усі, хто прагне напоїтися науками”.

Диплом заповів створення університету в складі традиційних факультетів: філософського (або семи вільних мистецтв), юридичного і медичного; європейські університети мали також теологічні факультети. Дозволено було мати такі кафедри: на філософському факультеті – вільних мистецтв, на юридичному – п’ять кафедр римського і три – канонічного (церковного) права, на медичному факультеті – дві кафедри. Навчання на філософському факультеті повинно було відбуватися за програмою тривіуму і квадрівіуму. Закінчення його давало можливість навчатися на одному з двох інших факультетів. Посилаючись у зазначеному дипломі на болонсько-падуанський університетський взірць, Казимир III, по суті справи, орієнтувався на устрій неаполітанського університету, заснованого у 1244 р. Цей університет був державним закладом. надав ці риси Таким став і Краківський університет – Казимир III взяв його під державну матеріальну опіку.

Безпосереднє створення університету розпочалося лише у 1366 р. Напевно, спочатку почав діяти філософський факультет, після нього – медичний і останнім – юридичний. Краківський університет став другим за часом відкриття університетом у Центральній Європі після Празького (1365 р. виник Віденський університет, 1367 р. – угорський у місті Печ, 1386 р. – перший німецький у місті Гайдельберзі).

За Казимир III в Короні було проведено **грошову реформу**. Вона стала складовою частиною грошової реформи, що охопила Західну і Центральну Європу у XIII-XIV ст. і полягала у заміні маловартісних денарів великими *срібними грошами* (латин. *grossus* – грубий) і *золотими флоринами*, званими ще *дукатами* і *гульденами*.

До Польщі срібні гроші почали надходити у період правління в ній Вацлава II з Чеської держави, де їх стали карбувати у 1300 р. Ці т.зв. *празькі гроші* мали 3,7 грама

чистого срібла. Вони стали основою польської грошової системи. У 1338 р. краківський монетний двір став карбувати срібні монети за взірцем празьких грошів.

У 1367 р. Казимир III провів монетарну реформу. Ідеологічне її обґрунтування міститься в одній із статей Великопольського статуту: “Оскільки один є для всіх правитель, то за радою і згодою всіх наших достойників має бути у всьому нашому королівстві одна монета, яка повинна бути вічиста й добра за вартістю, аби через те була вона мила й жадана іншими”. Була запроваджена *лічильна гривня* з польських 48 грошів (празька гривня мала 64 гроші). Грош за цією системою ділився на два *квартники* (півгроші), квартник – на два *чвертьгроші*. Грош також ділився на 16 (згодом 18) *денарів*, денар – на два *оболи*. 48 грошів гривні дорівнювали 4 *вядунам* (фертонам), 24 *шкойцям*.

З бігом часу кількість чистого срібла в гроші почала зменшуватися; так, у 1386-1444 рр. вона впала від 1,58 до 0,85 грама. Тому популярності набула угорська золота монета – *дукат*, який постійно мав 3,5 грама чистого золота. Користувалися надалі й празькими грошами, вартість яких, порівняно з польськими, падала менше. Угорські дукати карбувалися від 1325 р. за взірцем флорентійських флоринів, які карбували з середини XIII ст. За цими дукатами згодом у Польщі закріпилася назва *червоний злотий*.

Після встановлення Казимиром III на руських землях польського панування у Львові було відкрито монетний двір, де карбували срібні та мідні монети, т.зв. *руські грошики*, подібні до польських півгрошків (квартників).

Формування станової монархії

У XV ст. внаслідок існування поряд з королівською владою станово-представницьких органів, які її обмежували, відбулося перетворення Польської держави за формою правління в станову монархію. Цей процес інтенсивно проходив у тому ж столітті в країнах Західної і Центральної Європи, але, на відміну від них, де згадані органи репрезентували інтереси дворянства і міст, у Польщі **станова монархія набрала шляхетського (дворянського) характеру**, оскільки королівська влада у ній змушена була враховувати в основному думку шляхти як стану. Та сама влада прислухалася й до думки вищого духовенства, що не суперечить щойно сказаному про вагомість думки шляхти, оскільки духовенство мало, як правило, шляхетський родовід та ідеологічно було шляхетським. Поява зазначених шляхетських органів загалом датується зламом XIV-XV ст. і була пов’язана із зростаючою в другій половині XIV ст. політичною активністю рицарства, яка призвела до завершення розпочатої ще у XIII ст. трансформації його в окремий шляхетський стан.

Приналежність до цього стану визначалася шляхетським походженням та *нобілітацією* (ошляхетненням) нешляхтичів. Нобілітація шляхом прийняття останніх рицарськими родами до свого складу, що супроводжувалася наданням права користуватись гербом і кличем цих родів, упродовж XV ст. була витіснена королівським наданням шляхетства. Встановлено функціонування на кінець XV ст. 274 шляхетських гербів, з них для 126 визначено назви та їхні кличі, для 104 – тільки назви, для 18 – тільки кличі, а для 26 не відомі ані назви, ані кличі.

Поширеною є думка, що шляхта як стан становила у Польщі з XV ст. до 10 % від усього населення. Дослідження останніх десятиріч доводять, що загалом відсоток шляхти не перевищував показника 6 %. Сюди входила шляхта як землеволодільча (можливі, від середини XVI ст. звані *магнатами*, багата, середня і дрібна), так і безземельна. У XV ст. питома вага землеволодіння шляхти зростала шляхом заставлення їй правителями королівських маєтків за позичені суми. Заставлення особливих розмірів

набрало за Владислава II Ягайла та Владислава III Варненчика (1434-1444). Позичені суми королі, як правило, не повертали, в результаті чого заставлені маєтки їм не поверталися й перетворювались у фактичні шляхетські володіння.

Рицарське звичаєве право зобов'язувало шляхту служити в *посполитому рушенні* (ополченні) – оборона країни була основним обов'язком шляхтича перед державою. У XV ст. давній ідеал рицаря-воїна поступово відходив у забуття, поступаючися місцем ідеалові шляхтича-землевласника (зем'янина), такого, що все більшу увагу приділяв господарюванню у своєму землеволодінні, аби з нього, як і з селянських господарств, одержати якомога більше прибутків. Слідом за цим йшло падіння бойової спроможності посполитого рушення. Попри це шляхта повсякчас підкреслювала своє значення як охоронця безпеки держави.

За Казимира III рицарство домоглося створення для себе земських виборних, а після нього – гродських (старостинських) і підкоморських судів. Підкоморський суд діяв, як і земський, на терені воєводства й існував в особі підкоморія. В обов'язок останнього входило проведення розмежування спірних земель шляхетських маєтків за декретами та дорученнями земського суду, куди зверталися з відповідними скаргами зацікавлені особи; підкоморій займався розмежуванням і в тих випадках, коли воно в основі своїй судовим не було, тобто коли його здійснювали при відсутності гострих поземельних незгод або за повної їх відсутності.

Всі три суди були своєрідними органами **шляхетського самоврядування**. В руках заможної частини рицарства у XIV-XV ст. перебував й такий суттєвий важіль цього самоврядування (у XVI ст. він зник), як *вічеві з'їзди* в Малопольщі і Великопольщі, а також в провінціях і в їхніх воєводствах – спадкоємиці віч доби роздробленості. У з'їздах брали участь вищі і середні посадові особи цих регіонів – воєводи, каштеляни, підкоморії тощо. У XIV ст. віча були форумом для обміну думок з певних питань і судовими інстанціями, куди зверталися з апеляціями на декрети земських, гродських і підкоморських судів. Починаючи з рубежа XIV-XV ст., функції віча як форуму для обговорення поточних питань трансформувалися у шляхетські з'їзди – *сеймики*, а за вічем залишилися тільки функції судової апеляційної інстанції.

Особливістю шляхетського стану в Польщі XIV-XV ст. була повна відсутність у ньому, на відміну від країн Західної Європи, носіїв аристократичних титулів баронів, графів тощо. Ця обставина підкреслювала станово-правову рівність усіх, хто мав шляхетську гідність. Тому шляхта дуже ревниво стежила, щоб у її середовищі не було осіб з аристократичними титулами. Незважаючи на це, серед шляхти спрацьовував неухильний, зумовлений дією матеріально-економічних чинників, процес диференціації, який викликав і посилював прагнення до суспільно-політичного вирізнення. Для бажаючих визначитися таким чином мало не єдиним засобом було здобуття земських посад-урядів, які своїм існуванням були прив'язані до відповідного воєводства, землі, повіту. Здобуття центральних посад було доступне для небагатьох, в основному для можних. На середину XV ст. визначився склад земських урядів: їх було 14. Вони мали суворо ієрархічний характер; уряди розташовувалися залежно від їх важливості, престижності по низхідній, причому кожен з них вважався незалежним від інших. Остаточно склад та ієрархія земських урядів утвердилися в першій половині XVII ст. Відтоді урядів було 17. Перелік їх по низхідній виглядає так: воєвода, каштелян, підкоморій, гродський (судовий) староста, хорунжий, земський суддя, стольник, підчаший, підсудок, підстолій, чашник, ловчий, більший війський, земський писар, мечник, менший війський, скарбник. Одні уряди були успадковані від часу роздробленості (воєвода, каштелян, підкоморій, уряди князівсько-двірського походження), інші

виникли в XIV-XV ст., а деякі – ще пізніше (староста, хорунжий, суддя, підсудок, писар, війський, скарбник).

Кожен уряд обіймався за королівським дозволом, зафіксованим у відповідному привілеї, за умови, що його одержувач є осілим шляхтичем у даному воєводстві. Зі всіх 17 урядів діючими, тобто забезпеченими певними функціями, були уряди воєводи, каштеляна, підкоморія, старости, хорунжого, судді, підсудка, писаря, війських. Вище було сказано про обов'язки цих урядників, за винятком хорунжого і війських. Хорунжий допомагав воєводі і каштелянові скликати шляхту для участі в посполитому рушенні, ніс хоругву попереду загону; війські стежили за громадським спокоєм на території, яка їм підлягала, після вирушення шляхетського ополчення на війну. Інші сім урядів не функціонували, були титулярні: після ліквідації удільних князівств обов'язки, пов'язані з цими урядами, стали непотрібні.

Земські уряди були позитивними, а отже, неспадковими, неділичними. Формально для того, хто обіймав нижчий з них, відкривалася можливість займати вищі уряди у випадку їх вакантності, проте далеко не завжди це відбувалося: давався взнаки маєтковий статус такої особи; вищі уряди звичайно діставалися заможнішим. З огляду на престижний характер земських урядів, привабливість посідання їх неухильно зростала. Вони стали невід'ємною частиною суспільно-політичного устрою; прагнення будь-що оволодіти ними незабаром породило справжню земсько-урядову титуломанію.

В останній чверті XIV-XV ст. відбулося правове визначення суспільно-політичних позицій шляхти як стану. Воно було відбите в документах, званих привілеями, що їх вимушено видавала королівська влада, значною мірою у зв'язку з династичними проблемами, що виникали в Польській державі.

Уперше **династична проблема** постала ще 1327 р., коли єдиний син Владислава I Локетка Казимир у сімнадцятирічному віці тяжко захворів. Тоді Владислав I запевнив угорського короля Карла Роберта, що польський трон перейде до нього і до тієї лінії Анжуйської династії, яка в особі Карла Роберта була започаткована в Угорщині 1301 р., у випадку, коли Казимир помре, і Владислав I не залишить після себе сина. Родовідною підставою для цього рішення стало те, що Карл Роберт був одружений з дочкою польського короля Ельжбетою і мав від цього шлюбу сина Людовіка. Вдруге проблема наступництва престолу постала у 1338 р. у зв'язку з відсутністю у Казимира III чоловічого потомства. Під час тодішньої його зустрічі у Вишеграді з Карлом Робертом було повторене сказане у 1327 р.

Сини у Казимира III не народжувалися. Коли під час польсько-угорського походу на Литву у 1351 р. він тяжко захворів і здавалося, що помре, то польське рицарство під Любліном присягло на вірність угорському королю Людовікові Великому, котрий брав участь у цьому поході, як своєму правителю на випадок смерті Казимира III, взамін за що Людовік погодився з рядом вимог, виставлених йому згаданим рицарством. Він зобов'язався правити в Польщі особисто, а не з Угорщини, не призначати старостами-намісниками іноземців, відшкодовувати рицарям їхні витрати і втрати під час закордонних походів посполитого рушення. Істотним доповненням до них були зобов'язання Людовіка, які містив виданий ним ще при Казимирі III у Буді 1355 р. **Привілей для рицарства, церкви і міст Польського королівства**. Людовік обіцяв, що як зійде на польський престол, то не буде вводити нових податків, дотримуватиметься всіх прав, здобутих станами до того часу, скасує *стації* – обов'язок безоплатного утримання населенням короля та його двору під час їхніх поїздок по країні. За це польські пани-можні, які були ініціаторами *Будського привілею*, визнали право його та його можливого чоловічого потомства на польський престол. Уже сам факт цих переговорів свідчить про

наявність неабияких політичних амбіцій у польського рицарства. Посилення їх вело до формування в подальшому шляхетської монархії у Польській державі.

Невдоволений видачею Будського привілею і беручи до уваги подальшу відсутність чоловічого потомства у себе і в Людовіка, Казимир III став схилитися до думки передати престол після своєї смерті внукові Казькові – синові своєї дочки Ельжбети та західнопоморського (вологощсько-слупського) князя Богуслава V. З цією метою король у 1368 р. усиновив Казька і передав йому у володіння Куявію, Добжинську, Серадзьку і Ленчицьку землі та чотири гроди. Плану Казимира III не суджено було збутися: після його смерті у 1370 р., яка знаменувала припинення по чоловічій лінії правлячої династії Пястів у Польському королівстві, на престолі опинився *Людовік Угорський* (1326-1382). Одним з перших його кроків як польського короля було скасування тієї частини заповіту Казимира III, що стосувалася надання володінь Казькові; йому Людовік залишив тільки як лен Добжинську землю та згадані чотири гроди.

Маючи лише дочок, Людовік поставив собі за мету забезпечити успадкування польського престолу однією з них, що суперечило традиції, яка ніколи до цього на польських землях не порушувалася. Щоб домогтися свого, потрібно було одержати дозвіл польських станів, насамперед рицарства-шляхти. У результаті переговорів з представниками рицарства і головних міст Людовік у вересні 1374 р. в східнослов'янському місті Кошицах видав привілей, де зазначено, що у випадку відсутності у нього чоловічого нащадка польський трон після його смерті перейде до його дочки. Узамін за це, сказано в привілеї, король пообіцяв полякам від свого імені та від імені своїх наступників на польському престолі: обороняти кордони Польської держави; долучати до неї польські споконвічні землі, які залишалися поза її межами; звільнити рицарські маєтки від сплати порадльного, окрім *двох грошів* з кожного селянського лану; призначати на земські уряди виключно тих з рицарства, хто має маєтки на території, до якої ці уряди відносяться; роздавати королівські замки і маєтки у володіння тільки польським рицарям; не віддавати у ленне володіння польських земель; обмежити обов'язок рицарства нести військову службу тільки участю його в обороні країни, а у випадку походу за кордон оплачувати участь у ньому з королівської казни і викуповувати тих, хто потрапив у полон; не практикувати стацій в рицарських маєтках; будувати замки та інші укріплення на королівські кошти; дотримуватися всіх прав, здобутих рицарством й містами.

Видання Кошицького привілею було важливим етапом у подальшому формуванні шляхетського стану, становленні його як суб'єкта державної політики. Особливо слід наголосити на тому, що пунктом про податки привілей істотно узалежнив королівську владу від волі шляхти: відтоді шляхта сплачувала державі зі своїх маєтків тільки надзвичайні податки, окрім згаданих двох грошів порадльного, які були податком звичайним, сплачувала їх кожного разу на прохання короля і лише тоді, коли вважала це за потрібне. Права, подібні до викладених у Кошицькому привілеї, король 1381 р. надав також духовенству, яке у той час на польських землях налічувало близько 17 тис. осіб, з чого у 300 монастирях було 7 тис. осіб.

Отже, шляхта і духовенство отримали *податковий імунітет*.

Привілеї Владислава II Ягайла. Польською королевою у 1384 р. стала молодша дочка Людовіка десятирічна *Ядвіга*. З 1386 р., вийшовши заміж, вона правила спільно зі своїм чоловіком *Владиславом II Ягайлом*. Після її безпотомної смерті (1399) Владислав II ще тричі брав шлюб, і тільки останній з них – з дочкою руського князя з Великого князівства Литовського Андрія Гольшанського Софією (Сонькою), укладений 1422 р., приніс йому нащадків – синів *Владислава і Казимира*. Оскільки вони своїм походженням не були пов'язані ні з Пястами, ні з Анжуйською династією, а отже, не могли з

династичних міркувань вважатися наступниками престолу, то перед Владиславом II гостро постало питання про успадкування ними королівської влади. Вирішення цього питання залежало головним чином від волі шляхти. Щоб заручитися її згодою, король пішов на видання кількох привілеїв. Вони підтверджували всі здобуті нею раніше права, в основному зафіксовані в Кошицькому привілеї, і надавали їй нові. Ці привілеї були видані у *Бжесьці Куявському* (1425), *Єдльні* (1430) і *Кракові* (1433). Нове, що містилося в них (за змістом вони дуже подібні), зводилося загалом, по-перше, до проголошення особистої недоторканості будь-кого з шляхти: проголошувалося, що король не може нікого з неї ув'язнити і взагалі карати без попереднього відповідного судового вироку; по-друге – до обіцянки короля поширити права польської шляхти на шляхту Куявії, Добжинської землі і руські землі в складі Корони. Отже, за цими чотирма привілеями шляхта одержала *судовий імунітет*. Доречно нагадати, що духовенство цей імунітет здобуло ще в XIII ст. Отримавши згадані привілеї, шляхта визнала права синів Владислава II на престол, за умови дотримання ними батькових зобов'язань. З наданням *Краківського привілею 1433 р.* династичну проблему було надовго знято з порядку денного політичного розвитку Польської держави. До 1572 р. безперервно на престолі у ній перебувала *Ягеллонська династія*.

Привілеї Казимира IV. Молодший син Владислава II Ягайла *Казимир IV* (1427-1492) у 1454 р. надав шляхті нові привілеї, змушений до цього тогорічною політичною ситуацією в Короні, яка склалася у зв'язку з війною проти Тевтонського ордену, що розпочалася того ж року. Поява першого з цих привілеїв під *Цереквіцею*, що в Куявії, була зумовлена заявою зібраного тут великопольського шляхетського ополчення, що воно не вирушить у похід до того часу, поки король не піде на поступки з низки питань. Відмовитися від походу Казимир IV не міг, тому змушений був погодитися з кількома висунутими вимогами. Головною в *Цереквіцькому привілеї* була обіцянка короля, що він не вдаватиметься до жодних змін в державному устрої і не скликатиме посполите рушення без згоди на цеземських сеймиків.

Після видачі Цереквіцького привілею похід великопольської шляхти на чолі з королем відбувся, проте закінчився її поразкою. Під *Нешаву* прибула також озброєна малопольська шляхта, яка зажадала від короля тих самих поступок, на які він пішов стосовно великопольської шляхти (яка під Нешаву теж прибула), і оголосила, що в похід не вирушить, поки король не задовольнить її вимоги. У безвихідній для нього ситуації Казимир IV видав під Нешавою два схожі за змістом привілеї, звані *статутами*: один – для Великопольщі, другий – для Малопольщі. В основу їх був покладений Цереквіцький привілей, який король скасував під тиском малопольської шляхти. В обидва статuti ввійшов пункт про врахування королем згоди земських сеймиків на нововведення в державний устрій; що ж до пункту про посполите рушення, то він був включений лише у великопольський статут; малопольська шляхта одержала його в 1456 р.

Цереквіцький привілей і *Нешавські статuti* були реакцією широких кіл шляхти на панівні в державному житті позиції можновладців, які суттєво впливали на політику короля. Зазначені документи знаменували подальше включення шляхетського загалу у вирішення долі Польської держави: обмежуючи владу короля, вони водночас відкривали перед ним можливість спиратися на шляхту у випадку його зіткнення з можновладцями. Земські сеймики (*conventiones particulares, conventiones terrestres*), про які йдеться в Цереквіцькому привілеї і Нешавських статутах, були органами шляхетського самоврядування у воєводствах. Від часу видання згаданих документів земські сеймики стали одним з основних інститутів устрою Польського королівства, важливим складником станової монархії.

Поряд із земськими сеймиками в окремих регіонах функціонували провінційні з'їзди – сейми (*conventiones generales*). Вони так само виникли з віч. З цих сеймів важливішими були малопольський і великопольський. Наявність провінційних сеймів була зумовлена суспільно-політичними особливостями регіонів; наприклад, у Малопольщі порівняно важливіші позиції посідали можні, а у Великопольщі – багата і середня шляхта. Поява й еволюція земських сеймиків і провінційних сеймів зумовлювалися зростанням станової і територіальної свідомості шляхти. Ці інститути головним чином розглядали питання збору податків на користь держави.

В останні десятиліття XIV ст. час від часу скликалися *загальнодержавні з'їзди* з участю можних і вищих духовних осіб, у тому числі членів королівської ради. У XV ст. ці з'їзди були практично щорічними. Коли у них почали брати участь представники багатой і середньої шляхти, міст і капітулів, то вони набули характеру станової установи, яка йменувалася *великим* або *вальним з'їздом* чи *сеймом*. У складі з'їзду-сейму визначилися три верстви. До першої належали члени розширеної королівської ради (гнєзненський архієпископ, римо-католицькі єпископи, згодом і римо-католицький львівський архієпископ й підпорядковані йому “руські” єпископи; центральні посадові особи – канцлер, підканцлер, підскарбії, маршалки; значніші воеводи і каштеляни); до другої – решта воевод і каштелянів та інші земські урядники; до третьої – представники непосадової шляхти, міст і капітул. Певних представницьких норм стосовно третьої верстви не було. Вирішальна роль у вальному сеймі належала верхній верстві. Нижня верства відігравала пасивну роль, звичайно схвалюючи вигуками прийняті двома іншими верствами рішення.

Інколи на вальні сейми з'являлася охоча спостерігати за їхньою роботою шляхта. Проте з часом вона стала чинити тиск на їх учасників. Це особливо було помітно тоді, коли сейми проходили поблизу місця концентрації посполитого рушення зі всієї держави. Значення вальних сеймів зросло, зокрема, у зв'язку з проведенням виборів (елекцій) на них королів Владислава III і Казимира IV. І хоча вибори були формальними, усе ж засада обов'язковості їх проведення на даних сеймах підкреслювала місце останніх в державному устрої країни.

У компетенцію вальних сеймів входив розгляд питань управління, законодавства, закордонних справ, війни і миру, податків. З часом шляхта перестала миритися з другою роллю, відведеною їй у вальному сеймі, почала вимагати рівноправності своїх представників у ньому поряд з можними і прелатами. Це, по суті, означало вимогу мати в сеймі окрему шляхетську палату. На вальному сеймі 1453 р. уперше дійшло до роздільного засідання королівської ради та земських урядників, які висловлювали інтереси шляхетського загалу; одні й ті ж питання обговорювалися окремо, а прийняті рішення узгоджувалися обома сторонами.

Станові представницькі органи. Цереквіцький привілей і Нешавські статuti свідчили про значне посилення політичного значення шляхти – вона здобула у земських сеймиках перевагу при обговоренні різних питань. Саме після видання цих документів земські сеймики перетворилися у станову установу шляхти, що мала великі повноваження. Вони почали делегувати своїх виборних представників на вальний і провінційний сейми, зазвичай зі своїми наказами їм про те, чого вони повинні домагатися на цих форумах. У 1476 р. на вальному сеймі відбулося об'єднання посланців малопольського і великопольського провінційних сеймів, обраних на сеймиках воеводств відповідних регіонів. Це призвело до фактичного утворення окремої шляхетської палати у вальному сеймі. Прийнято вважати, що така палата – *посольська ізба* – беззаперечно почала функціонувати на *вальному сеймі 1493 р. у Пьотркові*. І тоді, і згодом вона була нижньою палатою. Наприкінці XV ст. і в першій чверті XVI ст. половина її членів-послів

призначалася, друга половина – обиралася на сеймиках. Призначали і обирали здебільшого тих, хто займав земські уряди. Згодом усі послі були виборними особами. Сеймики збиралися на заклик короля. Посли одержували на них настанови-інструкції. Малопольські і великопольські воєводства делегували послів за посередництвом провінційних сеймів.

Верхньою палатою вального сейму став *сенат* – розширений склад королівської ради (вужча королівська рада продовжувала діяти); до нього посадово і на пожиттєвій основі входили зазначені архієпископи та єпископи, центральні урядові особи (окрім надвірного підскарбія), воєводи і каштеляни.

Сейм 1493 р. ознаменував завершення трансформації вального сейму у вищий *двопалатний законодавчий орган Польської держави*. Таким чином, на кінець XV ст. припадає завершення процесу формування станової шляхетської монархії в Короні.

До кінця XV ст. шляхта спромоглася **усунути міста від активної участі в політичному житті країни**. Їхні представники, щоправда, інколи допускалися до обговорення в сеймі питань, що їх стосувалися. Крім того, шляхта тоді ж сильно ослабила правові й економічні позиції міст. Нешавські статuti і Пьотрковський сейм 1496 р. дозволили збувати у містах безперешкодно сільськогосподарські товари, що було дуже вигідно шляхті як усе потужнішому постачальникові на міський ринок продукції своїх фільварків. Це відчутно зачепило інтереси міських торгівців-посередників в економічних зв'язках міста і села. За Нешавськими статутами, малопольська шляхта мала право тричі впродовж року в обхід міст купувати сіль для свого споживання за відносно поміркованими цінами безпосередньо з Бохні і Велічки. Тій же шляхті іншим документом було дозволено безмитно транспортувати і продавати сіль. *Сейм 1496 р.* постановив заборонити міщанам володіти земельними мастками, а тим, хто їх мав – позбутися; гідності єпископів і членів капітулів могли обіймати тільки вихідці з шляхти; при визначенні максимальних цін на товари в містах воєводи повинні були керуватися насамперед інтересами шляхти; продукція шляхетських фільварків звільнялася від мит, запроваджувався її вільний сплав річковим шляхом (йшлося переважно про сплав по Віслі до Гданська). Усі ці пункти сеймової ухвали, спрямовані так чи інакше проти міст, були не одразу втілені в життя, проте шляхта наполегливо домогалася їх виконання і, зрештою, досягла свого.

Зовнішня політика наприкінці XIV – у XV ст.

Польсько-литовське зближення. У 1385-1795 рр. історія Польського королівства була тісно пов'язана з історією Великого князівства Литовського. Відносини цих двох держав у той час пройшли кілька етапів, поки не завершилися утворенням, згідно з Люблінською унією 1569 р., двоєдиної Польсько-Литовської держави – Речі Посполитої, якій судилося проіснувати до 1795 р.

На кінець XIV ст. Литва стала однією з найбільших держав Східної Європи. Окрім власне литовських земель, до її складу входили білоруські, українські території і деякі терени Північно-Східної Русі. Велике князівство Литовське простягалася від Балтійського до Чорного моря.

Наприкінці XIV ст. Польщу і Литву зближувала необхідність протидіяти Тевтонському ордену: перша з них прагнула повернути окуповані орденем Східне Помор'я, Хелмінську і Міхаловську землі, а з 1392 р. й Добжинську землю; другій загрожувала експансія ордену під гаслами християнізації назагал язичеського литовського народу, зокрема, загарбання північно-західної частини Литви – Жемайтії (по-польськи й на

східнослов'янських мовах – Жмуді), що роз'єднувала орден на дві частини – на власне Тевтонський і Лівонський орден.

Йдучи на зближення з Польщею, литовська знать сподівалася на її допомогу у випадку протистояння Литовського князівства Московській державі, роль якої в Східній Європі після переможної для неї Куликовської битви (1380) значно зросла. Виступаючи за об'єднання руських земель під своїм верховенством, Москва претендувала й на ті з них, які перебували під литовським пануванням.

Малопольські можновладці, яким належала ініціатива зближення Польщі і Великого князівства Литовського, сподівалися в результаті цього приєднати українсько-білоруські землі і навіть власне Литву до королівства. Перед польською католицькою церквою в разі укладення тісних політичних відносин обох держав відкривалася перспектива християнізації Литви і окатоличення православного населення українсько-білоруських земель.

Рис.8. Угода про союз між Польським королівством і Великим князівством Литовським, укладена в замку Крево 14 серпня 1385 р.

За рішуче зближення з Польщею виступала впливова група литовських достойників. Вона домагалася для себе збільшення впливу в політичному житті, покликаючися при цьому на велику роль можновладства в Польщі. Не слід нехтувати й таким важливим чинником зближення двох держав як розширення господарського обміну між ними.

Питання про зміцнення відносин цих держав вперше постало в 1384 р. в ході переговорів поляків і литовців, які відбулися після прибуття Ядвіги до Кракова, можливо під час її коронації, яка пройшла 18 жовтня. Розмови такого ж характеру мали місце й пізніше. Їх результатом було укладення 14 серпня 1385 р. в литовському замку *Крево* **польсько-литовської угоди**, згідно з якою великий князь литовський *Ягайло Ольгердович* (литов. Jogaila, польск. Jagiełło) зобов'язався прийняти християнство за латинським обрядом (разом зі своїми братами, слідом за цим мала відбутися християнізація всіх литовців), приєднати Велике князівство Литовське до Польського королівства і за свої кошти повернути Польщі втрачені нею в минулому землі; за це він мав узяти шлюб з Ядвігою і стати польським королем. *Кревська угода* проголосила об'єднання держав шляхом інкорпорації Великого князівства Литовського до складу Польського королів-

ства. За цим об'єднанням закріпилася назва *унія*. Звідси й походить означення Кревської угоди як унії.

У лютому 1386 р. Ягайло був обраний королем на загальному з'їзді можних, вищого духовенства, частини багатії і середньої шляхти в Любліні, охрещений і взяв шлюб з Ядвігою, а в березні відбулася його коронація в Кракові. У зв'язку з нею він прибрав собі ім'я *Владислав II*. Ягайло залишив за собою титул великого князя литовського. Кревська унія мала характер персонально-династичного об'єднання двох держав.

Проголосивши Кревською угодою інкорпорацію Литовського князівства, автори її не розуміли, що з'єднання двох різних за рівнем розвитку державно-політичних організмів не може відбутися механічно, а вимагає тривалого приготування. На перешкоді реалізації інкорпорації стало сильно розвинуте в Литві серед князів, панів і бояр (пізнішої шляхти) почуття незалежності. До незадоволених унією долучилися брати Ягайла – рідний *Скіргайло* і двоюрідний *Вітовт Кейстутович* (литов. Vitautas, польс. Witold). Конфлікт між Ягайлом і литовською опозицією спритно роздували хрестоносці, прагнучи за всяку ціну розірвати унію, бо їм було недовподобно державне об'єднання Польщі і Литви. Бажаючи заспокоїти опозицію, Ягайло призначив своїм намісником у Литві Скіргайла і видав у 1387 р. привілей для загалу католицьких панів і бояр, згідно з яким вони мали право користуватися тими самими правами, що й шляхта Польського королівства.

Після цього незадоволених у Литві очолив Вітовт. Він зробив спробу здійснити державний переворот. Але вона не вдалася, і Вітовт у 1390 р. втік до Мальборка, де пішов на змову з орденом, давши згоду на передачу останньому Жемайтії взамін за обіцянку підтримати його в боротьбі за литовський трон. Скориставшись цією угодою, тевтонці зайняли Жемайтію. За таких обставин Ягайло, щоб загасити полум'я, призначив Вітовта замість Скіргайла намісником Литви. Вітовт одержав титул *князя Литви*, а Ягайло зберіг за собою верховну над нею владу як *великий князь литовський*. Литва повинна була залишитись у тісному державному зв'язку з Польщею.

На компроміс з Вітовтом Ягайла штовхала не вигідна для Польщі міжнародна ситуація, зокрема, укладення загрозливого для неї союзу ордену з Сигізмундом Люксембурзьким (1387-1437), сином чеського короля й імператора Карла IV, угорським королем. На угорському престолі він опинився завдяки одруженню з старшою сестрою Ядвіги – Марією. Сигізмунд був занепокоєний Кревською угодою, а також незадоволений тим, що у 1387 р. до Польщі знову відійшла Галицька Русь, на володіння якою Угорщина претендувала, і що того ж року леннозалежною від Польщі стала Молдавія, котру Угорщина вважала сферою своїх впливів.

У той час у керівництві хрестоносців виникла ідея поділу Польського королівства між Бранденбурзьким маркграфством, Угорщиною та орденом. З нею за посередництвом Владислава Опольського, тісно зв'язаного з орденом, тим особливо, що у 1392 р. заставив йому Добжинську землю, якою володів від 1379 р., був ознайомлений Сигізмунд Люксембурзький, котрий водночас був і бранденбурзьким маркграфом.

З часом польсько-литовські відносини знову загострилися. Вітовт і цього разу поставив на зближення Литви з хрестоносцями. У 1398 р. на з'їзді литовських і орденських представників на озері Саліна він уклав з орденом договір, що проголосив передачу Жемайтії у повне володіння останньому, за що хрестоносці мали допомогти Литві у війні з татарами. В результаті польсько-литовська унія була зірвана.

Похід Вітовта проти татар, проведений у 1399 р., закінчився повним розгромом литовського війська у битві над річкою Ворсклою. Орденська допомога Вітовтові у цьому поході була незначна. Литовці переконалися, що союз з орденом є помилкою. Вітовт пішов на відновлення нормальних відносин з Польщею. За унією, укладеною

Литвою і Польщею у 1401 р. у *Вільні і Радомі*, він отримав титул великого князя литовського, визнав над собою верховну владу Ягайла і склав йому ленну присягу. Разом з тим в унійному документі було зазначено, що після смерті Вітовта Литовське князівство знову має ввійти до складу Польщі. Унія, отже, визнала до смерті Вітовта політичну відрубність Литви, хоча й залежної від Польщі. Вона мала характер союзу двох держав.

Відновлення у 1401 р. польсько-литовської унії значно зміцнило позиції Польщі у її стосунках з орденем. До того ж Сигізмунд Люксембурзький був змушений тимчасово відмовитись від антипольського курсу, оскільки його увага була прикута до турецької експансії на Балканах. У 1401-1403 рр. Ягайло підтримував Вітовта в його боротьбі з орденем за повернення Литві Жемайтії, де проходило повстання проти панування хрестоносців. Укладений у 1404 р. у *Рацьонжі* мир Польщі і Литви з орденем залишив за останнім Жемайтію, натомість “дозволив” Польщі викупити в нього Добжинську землю. Викуп її, як сказано вище, відбувся наступного року.

Війни з орденем. Кілька наступних років були часом поступового зростання напруження у відносинах Польщі і Литви з орденем. Воно особливо посилилось у 1409 р., коли в Жемайтії знову спалахнуло підтримуване Вітовтом і Ягайлом повстання під гаслом повернення її Литві. Стало очевидним, що війна Литви з орденем неминуха, і Польща повинна виступити у ній на литовському боці. Обидві сторони готувалися до війни. Переконавшись у тому, що польсько-литовський союз розірвати не вдасться, орден у серпні 1409 р. оголосив війну Польщі й одразу після цього окупував Добжинську землю. Оголошувати війну Литві орден не вважав за потрібне.

Міжнародне становище Польщі на цей момент було непростим: орден заручився підтримкою західнопоморських князів, уклав союз із Сигізмундом Люксембурзьким, зумів схилити на свій бік чеського короля Вацлава IV Люксембурзького (брата Сигізмунда; 1378-1419), плоцького князя Семовіта V, литовського князя Свідригайла, брата Ягайла. І все ж Польща прийняла орденський виклик. Розпочалася велика війна Польщі і Литви з Тевтонським орденем.

Бойові дії не встигли по-справжньому розгорнутись, як у жовтні 1409 р. Польща й орден уклали перемир'я, протягом якого, за домовленістю між ними, Вацлав IV повинен був їх розсудити. У травні 1410 р. Вацлав IV видав вердикт: Жемайтія, яку на той час Вітовт встиг відібрати в ордену, має бути останньому повернута і лише після цього орден мав повернути Польщі Добжинську землю. Після такого вердикту про примирення ворогуючих сторін без війни не могло бути й мови. Війна тривала до 1411 р. Апогеєм її стала битва, що сталася 15 липня 1410 р. на території ордену біля села *Грюнвальда*. У ній проти хрестоносців спільно билися поляки і литовці. В історичній літературі наводяться різні цифри стосовно чисельності військ, що брали участь у цій битві. Згідно з трьома останніми науковими версіями хрестоносці мали 15, 21, 20 тис., поляки – 20, 30 (з челяддю), 19 тис., литовці – 10, 11, 11 тис. Загалом війська склалися з кінноти. У польському війську, яким командував Ягайло, були загони чеські, моравські, угорські, волоські; в литовському, очоленому Вітовтом, – загони з Білорусі, українських і великоруських земель; у лавах ордену билися рицарі багатьох європейських країн. Союзна армія налічувала 91 хоругву, орденська – 51 “знамено”. Якість озброєння і військове мистецтво хрестоносців і поляків були подібними.

Союзники вишикувалися у три лінії, хрестоносці – спершу у три, а потім – у дві лінії. У першій фазі битви частина литовських загонів, що діяли на правому фланзі, відступила під натиском хрестоносців і вдалася до втечі. Проте польські хоругви на лівому фланзі поступово здобували перевагу. Спільно з литовськими загонами, що повернулися з відступу, їм вдалося щент розгромити орденське військо. У битві поліг

цвіт хрестоносного рицарства на чолі з войовничим і непримиренним великим магістром Ульріхом фон Юнгінгеном. Всі 51 знамено орденської армії були захоплені поляками й литовцями і виставлені на огляд у кафедральних соборах Кракова і Вільна. Військова потуга ордену була зламана.

Перемога союзних держав під Грюнвальдом справила величезне враження на сучасників, відбилася широким відлунням в європейських правлячих дворах. З вітальним листом до переможців звернувся відомий чеський громадський діяч Ян Гус. На честь перемоги у Грюнвальдській битві у 1960 р на її місці. поставлено монумент.

Міста і села ордену піддавалися союзним військам. Останні захоплювали невеликі замки хрестоносців, оскільки здобуття потужних фортець полякам і литовцям виявилось не під силу. Зокрема, не вдалося здобути столичного замку Мальборк – однієї з найміцніших фортець Європи. Від Мальборка полякам і литовцям довелося відступити.

Тим часом нове керівництво ордену робило все, щоб зберегти його як державу. При цьому воно опиралося на велику матеріальну і людську допомогу, що надходила із Заходу, передусім з Німеччини. Ягайло і Вітовт мусіли зважати на це, як і на звістки про концентрацію на південному кордоні Польщі війська Угорщини – союзниці ордену, а також на різке посилення антипольських і антилитовських настроїв в Німеччині, погрози, що звідти лунали. Обидва правителі мусіли також рахуватися з прагненням своїх військ повернутися додому. Тож не дивно, що союзні війська після Грюнвальдської битви особливо активних воєнних дій не вели.

Велика війна Польщі і Литви з орденем закінчилася укладенням *миру в Торуні*. Його умови були наступні: Жемайтія перейшла до Литви, яка однак могла володіти нею тільки до смерті Ягайла і Вітовта, після чого мала повернутися до ордену; Добжинська земля повернулася до Польщі; орден повинен був сплатити 100 тис. кіп литовських грошів для викупу у неї своїх полонених.

Найновіші дослідження доводять, що в результаті Торунського миру поляки і литовці досягли поставлених напередодні війни цілей. Орден був надто сильною в економічному, політичному і військовому відношеннях державою, щоб можна було покінчити з ним одним ударом. Цим пояснюється той факт, що в ході війни і переговорів з орденем про підписання мирного договору Польща не висувала вимог повернути їй Східне Помор'я, Хелмінську і Міхаловську землі.

Одним з наслідків перемоги над орденем була укладена в місті *Городло* (на заході Волині, нині у складі Польщі) у 1413 р. **польсько-литовська унія**. Вона повторила зазначені в радомсько-віленській унійній угоді 1401 р. умови, що Литва є державою з своїм великим князем, який визнає над собою верховну владу польського короля; разом з тим за Городловською унією цей статус Литви мав бути збережений і після смерті Вітовта, а вибір правителів обох держав – взаємопогоджений.

У 1414 р. відносини Польщі й ордену знов загострилися. Орден, всупереч умовам Торунського миру 1411 р., почав вимагати якнайскорішої передачі йому Жемайтії, а Польща наполягала на визнанні ним приналежності їй у минулому Східного Помор'я, Хелмінської і Міхаловської земель. Напруження переросло у війну, яку почала Польща. Орден уникав боїв на відкритих місцях, а поляки були не в стані брати його потужні фортеці. Обидві сторони пішли на перемир'я, під час якого спір між ними мав розсудити вселенський собор римо-католицької церкви, який проходив у німецькому місті Констанц з 1414 р. (до 1418 р.). Собор цю арбітражну місію передав Сигізмундові Люксембурзькому як імператорові (у 1410-1437 рр., водночас будучи угорським королем). Той з виконанням її зволікав. У 1419 р. воєнні дії відновилися, але невдовзі припинилися. Польща і орден вирішили чекати на вердикт імператора. Вердикт, виданий у 1420 р., був вигідний хрестоносцям: імператор визнав остаточною кордон між

Польщею і орден, встановлений мирним договором цих держав, укладеним у 1343 р. Це означало, що Східне Помор'я, Хелмінська і Міхаловська землі повинні були залишатися за орденем.

Ягайло погодився з цим вердиктом, але його не прийняла польська шляхта на своєму з'їзді в Ленчиці. У 1422 р. знову дійшло до війни Польщі з орденем. Вона проходила за тим же, що й попередня війна, сценарієм: поляки не могли здобути потужні фортеці хрестоносців, а ті уникали боїв з ними на рівнині. У тому ж році на *озері Мельно* був підписаний "вічний" мир, згідно з яким Жемайтія була назавжди оголошена литовським володінням, а Польща дістала ту частинку Куявії з Нешавою, якою володів орден. Хрестоносці пообіцяли відмовитися від тверджень про непорушність їхнього з Польщею кордону. Таким чином, відкривалася формальна можливість для повернення Польщі її історичних земель, якими володів орден.

Після смерті Вітовта (1430) Ягайло, всупереч відповідній умові Городловської унії, не беручи до уваги думки польських панів, призначив великим князем литовським Свідригайла; польські пани-шляхта сприйняли це з обуренням. Політика Свідригайла, спрямована на повний відрив Литви від Польщі, задля чого він не цурався йти на тісні відносини з орденем і Сигізмундом Люксембурзьким, призвела до скинення його литовцями з князівського престолу і передачі останнього Сигізмундові Кейстутовичу, братові Вітовта. Ягайло дав свою згоду на цей вибір, сподіваючися на співробітництво з новим литовським князем. Проте Свідригайло продовжував йменувати себе литовським великим князем і надалі спирався на орден. У битві під Вількомиром (у Литві), що відбулася 1435 р., поляки і литовці завдали поразки орденським військам. Після цього був підписаний того ж року у Бжесьці Куявському мир з орденем, за яким останній зобов'язався припинити зв'язки зі Свідригайлом. У договорі містився також запис, що піддані ордену мають право відмовляти йому в послуху, якщо правителі не виконуватимуть умов документу. Запис був ініційований підданими ордену, незадоволеними пануючими в ньому військовими методами правління.

Подібно до Свідригайла, Сигізмунд Кейстутович прагнув відірвати Литву від Польщі. Але довідавшись, що поляки почали схилитися до повернення на князівський престол Свідригайла, він 1437 р. підписав у Гродні з ними угоду, якою зобов'язався співпрацювати, за що поляки погодилися з подальшим вживанням ним велико-князівського титулу. У 1440 р. Сигізмунд був убитий литовською опозицією за авторитарні методи правління. На великокнязівський престол литовці самовільно, без погодження з поляками, обрали Ягайлового сина Казимира. Той також проводив цілком незалежну від Польщі політику. Після того, як його брат – польський король Владислав IV у 1444 р. загинув під час битви з турками біля Варни в Болгарії, Казимира було запрошено на польський трон. У 1446 р., перед його прибуттям до Кракова, щоб цей трон зайняти, він як великий князь литовський видав акт, що регулював відносини Польщі і Литви. В основі їх мала лежати персонально-династична унія й цілковита рівність ("братерський союз"), непорушність кордонів Литовського князівства, наділення литовської шляхти правами, подібними до прав польської. Проголошена цим актом форма польсько-литовських зв'язків стала підвалиною для зближення в подальшому обох держав, значною мірою впродовж тривалого правління у них (до 1492 р.) *Казимира IV Ягеллончика*. У 1492-1501 рр. унія була тільки династичною: королем був його син *Ян Ольбрахт* (1459-1501), великим князем литовським – теж його син *Александр* (1461-1506).

На правління Казимира IV припадає остання в XV ст. війна Польщі з Тевтонським орденем, відома як *Тринадцятирічна* (1454-1466). Вона була спричинена як прагненням Польщі примусити орден повернути їй історичні землі і таким чином знову здобути

вихід до Балтійського моря, так і намаганням великої кількості населення різних станів ордену позбутися його панування і приєднати його територію до Польського королівства. Особливо опозиційно щодо керівництва ордену були налаштовані міста, невдоволені його жорсткою політикою. У 1440 р. опозиція панівним в ордені порядкам створила політичну організацію *Пруський союз*, в якому головну роль відігравали міста Східного Помор'я та ряд міст, розташованих на схід від нижньої течії Вісли. Керівництву ордену було не під силу ліквідувати Союз. Не допомогло звернення ордену до папи та імператора посприяти у цій ліквідації.

На початку 1454 р. представники Пруського союзу звернулися у Кракові до Казимира IV з проханням прийняти Пруссію (так в ордені і поза ним називали державу хрестоносців) під свою опіку. У відповідь король висунув вимогу, щоб пруські стани добровільно піддалися під його руку. Услід за цим Таємна рада Пруського союзу в лютому оголосила, що населення ордену відмовляється підкорятися його керівництву й закликала до повстання за звільнення від його влади. Того ж місяця король прийняв у Кракові делегацію Союзу, а в березні видав акт, що проголошував **інкорпорацію Пруссії до Корони** й водночас оголосив орденівій війну.

Орден виклик прийняв. Навесні 1454 р. могло видаватися, що Польща швидко виграє війну: влада польського короля визнавалася більшістю жителів ордену. Однак той зумів вистояти, завдяки одержаній військовій і фінансовій допомозі із Західної Європи, про надання якої наполегливо клопотався. У вересні під *Хойніцями* орденське військо завдало поразки полякам (а також війську Пруського союзу, яке облягало Мальборк). А наступного року хрестоносці змогли повернути собі більшість втраченої території. То був результат військової відсталості Польщі. Від часу Грюнвальдської битви в Європі змінився спосіб ведення воєнних дій, значно розвинулася артилерія та інша вогнепальна зброя, взаємодія різних родів військ (артилерії, піхоти, кінноти). Польські збройні сили опинилися осторонь цих процесів: шляхетське ополчення – основне військо країни (наймане військо було невеликим, тому суттєвої ролі не відігравало) до середини XV ст. деградувало, зокрема через те, що шляхта, все більше втягуючись у господарські справи своїх маєтків, все менше була зацікавлена нести військову службу.

За ініціативою поляків розпочалися переговори про перемир'я, проте орден висував завищені, на думку польської сторони, вимоги. Переговори не дали результатів. Від початку 1456 р. шальки терезів у війні почали хилитися на бік Польщі. У 1457 р. в орденських найманців вдалося викупити Мальборк і ряд інших замків. Ослаблені обидві сторони у жовтні 1458 р. підписали перемир'я. У липні 1459 р. воєнні дії відновилися. Спроби укласти новий мир позитивних результатів не принесли. Наступного року удача була на боці ордену. Король змушений був розпустити посполите рушення і створити більше наймане військо. У 1462 р. воно здобуло блискучу перемогу над хрестоносцями під *Свенцем* у Східному Помор'ї. А 1463 р. флот Гданська й Ельблонга, що виступали на боці Польщі, розгромив орденський флот.

Війну вінчав **Торунський мир**, укладений 1466 р. Згідно з ним, Польща одержала Східне Помор'я і вільний доступ до Балтійського моря, а також Хелмінську і Міхаловську землі. Крім того, до неї відійшли розташовані на схід від нижньої течії Вісли єпископська область Вармія і Мальборк з навколишньою територією. Інші землі ордену мали стати польським леном (хоча прямо про це в мирному трактаті не говорилося). Кожний новий великий магістр був зобов'язаний присягнути на вірність польському королю не пізніше шести місяців після його обрання. Виконавши дану присягу, великий магістр ставав членом королівської ради. Однак за тим же трактатом орден і далі підлягав владі папи. Трактат передбачав затвердження його папою, але цього не сталося (про причину цього йтиметься далі). Не затвердив його й імператор: для імперії орден

був важливим форпостом на Сході, тому вона болісно сприйняла його невдачу у війні з Польщею.

Торунський мир 1466 р. був великим успіхом Польщі. Повернення Східного Помор'я і статусу морської держави послужило могутнім поштовхом для її політичного й господарського піднесення. Упродовж Тринадцятирічної війни Польща відправила в різні країни 61 посольство, польські дипломати брали участь у 25 перемирних і мирних з'їздах. Укладення миру означало тяжку поразку ордену, після якої він уже не міг повністю оговтатись.

Помітне місце в зовнішній політиці Польщі XV ст. займали **відносини з гуситською Чехією**. Польські правителі уважно придивлялися до того, що у ній діється. У самій Чехії з Польщею пов'язували сподівання, що вона зможе захищати її державні інтереси. Після смерті чеського короля Вацлава IV (1419), щоб запобігти вступові на чеський престол Сигізмунда Люксембурзького, який наполегливо на нього претендував як брат Вацлава IV, гусити запропонували цей престол Владиславові II Ягайлові за умови, що він не скасує їхньої суспільно-релігійної програми – т.зв. *чотирьох празьких статей*. Не бажаючи загострювати відносини з Сигізmunдом Люксембурзьким і зваживши на негативне ставлення до цієї пропозиції керівництва польської церкви, передовсім дуже впливового краківського єпископа Збігнева Олесніцького, Ягайло її не прийняв. Натомість, він запропонував чехам кандидатуру Вітовта, на яку вони дали згоду. У 1422 р. до Чехії вирушив литовський загін на чолі з Вітовтовим уповноваженим – Сигізmunдом Корибутовичем, який почав там виконувати функції намісника і присягнув дотримуватися празьких статей. Після зустрічі у 1423 р. із Сигізmunдом Люксембурзьким Ягайло відкликав з Чехії Сигізmunда Корибутовича. Тоді гусити запросили останнього на свій престол. Його спроби утвердитися на ньому були безуспішними.

Після смерті у 1437 р. Сигізmunда Люксембурзького, який за рік до того таки домігся чеської корони, гуситський табір знову вирішив передати її Ягеллонській династії. Плану цьому у той час не суджено було збутися. Головним чином до цього приклався З. Олесніцький, зокрема тим, що 1439 р. організував розгром польського гуситського табору, очолюваного можновладцем Спитеком із Мельштина (у Польщі прихильників гусизму до цього було чимало серед мішан, шляхти; були вони й серед можних).

У 1465 р. папа запропонував чеську корону Казимирові IV, щоб у разі прийняття цієї пропозиції з його допомогою скинути з чеського престолу короля-гусита Їржі із Подебрад. При цьому папа підкреслював, що Казимир IV має право на даний трон, оскільки його дружина Ельжбета була сестрою чеського короля Владислава Габсбурга (1439-1458). Казимир IV пропозицію не прийняв, хоча, ставши чеським королем, міг би спробувати приєднати Сілезію до Польського королівства. Причиною відмови було те, що Польща тоді ще воювала з орденем. А після закінчення війни виявилось, що йти на загострення відносин з Їржі з Подебрад Казимир IV не бажав. Зваживши на це, папа не затвердив Торунського мирного трактату 1466 р.

Тоді, на пропозицію папи, чеським королем у 1468 р. проголосив себе угорський король *Матіаш Гун'яді (Корвін; 1458-1490)*, який поширив свою владу на володіння Чеської корони – Моравію, Лужиці та Сілезію. За таких обставин у пошуках виходу зі складного політичного становища, в якому він опинився, Їржі, за згодою Казимира IV, оголосив своїм спадкоємцем на престолі його сина *Владислава Ягеллончика*. У 1469 р. чеський сейм визнав Владислава королем, а у 1471 р., після смерті Їржі, він став правити у Чехії. Ягеллонська династія панувала в Чеській державі до 1526 р., спершу тільки у власне Чехії, а після смерті 1490 р. Матіаша Корвіна – і в Моравії, Лужиці та Сілезії.

Ставши у 1387 р. леннозалежною від Польщі, про що йшлося вище, **Молдавія** в особі своїх правителів не особливо турбувалася про виконання взятих на себе

Історія Польщі

зобов'язань, вміло лавірувала між Польщею, Угорщиною і Туреччиною, визнаючи себе польським ленником лише час від часу. Зовнішньополітична ситуація Молдавії різко ускладнилася після того, як турки у 1484 р. захопили її південну, прилеглу до Чорного моря, частину з містами-фортецями Кілією над Дунаєм і Білгородом (Аккерманом) над Дністром. У 1497 р. польський король Ян Ольбрахт здійснив невдалий похід у Молдавію з метою повернути її до ленної залежності і захопити зазначені міста-фортеці. 80-тисячна польська армія була розгромлена молдавським господарем Стефаном III Великим (1487-1504) і дуже пошарпана молдавською людністю. У 1503 р. Польща за перемирним договором з Туреччиною визнала приналежність їй Кілії й Білгорода.

У 1440 р. була укладена **польсько-угорська персональна унія**, за якою Владислав III став угорським королем під іменем Уласло I. Головною метою Владислава III було протистояти турецькій експансії. 1444 р. на чолі угорського війська він здійснив похід на турків. 1 серпня в місті *Сегедин* був підписаний з ними мирний договір на десять років, за яким турки зобов'язалися залишити частину загарбаних на Балканах земель. Невдовзі по цьому прихильники активної боротьби з Туреччиною в оточенні короля, спокушені легкістю досягнутого ним успіху, намовили його на новий похід проти турків. Похід закінчився невдало: у битві під Варною 10 листопада 1444 р. Владислав III загинув, а деморалізоване цим військо покинуло поле бою.

Культура

Піднесення у всіх галузях господарства послужило матеріальною основою для подальшого прискореного розвитку культури Польщі. Зростання заможності суспільства, особливо його привілейованих верств, розширювало культурні потреби та можливості їх задоволення. Розвиткові культури сприяло також ускладнення суспільно-політичних відносин, які вимагали кадрів, здатних у них розібратися. У XV ст. із Заходу поширилися **ідеї гуманізму** – напряму суспільної думки, що характеризувався захистом гідності й свободи особистості, її всебічного розвитку, боротьбою за людяність суспільних відносин. Значним поштовхом для розвитку культури було виникнення в країні у 1473 р. **книгодрукування**; першою друкованою книгою у Польщі був *Календар на 1474 р.*, виданий у Кракові. Там же виникло кириличне друкарство: на початку 1490-х років в друкарні німця-міщанина *Швайпольта Фіоля* було надруковано чотири богослужбові книги кирилицею на церковнослов'янській мові, призначені для українських і білоруських земель – *Часослов*, *Осмогласник (Октоїх)*, *Тріодь пісна* і *Тріодь цвітна*. Ця подія стала переломним моментом в історії східнослов'янського письменства.

Мовою елітарної духовної культури залишалася латинь. Проте в XIV ст. виникають **пам'ятки польською мовою**. Ідеться про *Свєнтокишиські проповіді* та виготовлений для королеви Ядвіги т.зв. *Флоріанський псалтир*, писаний також паралельно латинською й німецькою мовами. З початку XV ст. потреба в польській мові як чиннику культурного розвитку зростала. Так, у 1402 р. учні краківської кафедральної школи вимагали від єпископа призначити учителя, який володіє польською мовою. Ця мова проникала у судочинство, адміністрацію, оскільки нею писалися відповідні документи. На середину XV ст. припадають переклади нею Вісліцького і Пьотрковського статутів Казимира III. На увагу заслуговує польський переклад Старого Завіту, зроблений за наказом королеви Софії, дружини Владислава II Ягайла. Про зростання значення польської мови свідчить спроба впорядкувати норми польської орфографії, здійснена у 1440-х роках професором Краківського університету *Якубом Паркошем із Журавіц* під впливом реформи чеської орфографії, виконаної Яном Гусом. Твір Я. Паркоша *Про орфографію* був першою

польською лінгвістичною працею. Після неї створювалися численні граматики, словники та інші мовні посібники.

У XV ст. з'являються художні твори польською мовою. Насамперед це стосується *церковної поезії* – пісень, гімнів, що співаються донині; їх записували в латиномовних кодексах. З часом з'явилися спеціальні пісенні збірники – *канціонали*, про які, однак, збереглися лише джерельні згадки. Особливо популярними були “марійні” пісні, присвячені Діві Марії, культ якої в Польщі набрав рис душевної інтимності. У них Богородиця ідентифікувалася як всезагальна мати-заступниця. Звідси почуття глибокого пієтету в поєднанні з ліричною задушевністю. Першим відомим на ім'я автором, який писав польською, був *Ладислав із Гельньова* (жив у XV ст.). 1475 р. у Вроцлаві був здійснений перший друк тексту польською мовою у вигляді додатку до тексту молитов.

Шкільна освіта у XIV-XV ст. за характером і структурою не відрізнялася від шкільної освіти доби роздробленості. Новим було хіба що те, що в кафедральних школах викладались елементи філософії і канонічного права. У XV ст. при деяких монастирях існували також елементарні школи для дівчат. За неповними підрахунками, на початку XV ст. у Польщі було 253 школи, з яких кафедральних – 16, колегіатських – 30, монастирських – 37, приходських – 170. Наприкінці XV ст. тільки приходських шкіл налічувалося близько 300. У той час міста і містечка мали, як правило, приходські школи, у деяких з них було цих шкіл по кілька, наприклад, у Кракові – шість. Важливішими за програмою навчання і рівнем викладання залишалися кафедральні і колегіатські школи. Завданням їх було готувати кадри нижчого духовенства.

Епохальне значення для розвитку польської культури мало відновлення діяльності **Краківського університету**, який занепадав після смерті Казимира III, позбавлений державної підтримки. Частково він відновив свою роботу у 1390 р. Через сім років після цього папа дозволив створити у ньому теологічний факультет. Роком відродження університету вважається 1400-й, коли, згідно із заповітним записом Ядвіги, Владислав II Ягайло видав диплом, яким дозволив його існування в складі філософського, правничого, медичного й теологічного факультетів організаційно за взірцем Паризького університету, з урахуванням досвіду Празького університету. Король також дозволив заснувати 42 кафедри, з яких 22 – на філософському, 8 – на правничому, 1 – на медичному, 11 – на теологічному факультеті. Згодом відновлений університет за іменем Ягайла почали йменувати *Ягеллонським*.

На перших порах викладацьке ядро університету становили магістри, запрошені з Празького університету; серед них були й поляки. Університет бурхливо розвивався з другого десятиріччя XV ст., завдяки матеріальній підтримці з боку приватних осіб. У XV ст. він переживав свій навчально-науковий розквіт. Тоді у ньому загалом навчалася близько 18 тис. студентів, з яких дві третини походили з Польської держави, близько 14 % – з Сілезії; не менше половини студентів були з міщан і селян. Залежно від

Рис.9. Диплом короля Казимира III Великого про заснування у Кракові університету 12 травня 1364 р.

освоєння студентами програми навчання філософського факультету вони одержували такі наукові ступені: нижчу – бакалавра, вищу – магістра. У XV ст. чверть тих, хто навчався на цьому факультеті, стала бакалаврами і лише близько 5 % – магістрами. Випускники трьох інших факультетів здобували титул доктора.

У XV ст. університет уславився викладанням й досягненнями в галузі точних і природничих наук. Визначною була діяльність кафедр математики й астрономії. Творцем краківської математично-астрономічної школи став *Марцін Круль із Журавіци*. Він також створив кафедру астрології. До найзначніших його учнів, які піднесли краківську астрономію до світового рівня, належать *Войцех із Опатова*, *Анджей Гжимала із Познані*, *Пйотр Гашовец із Лозмєжі*, *Ян із Глогова* та ін. Після смерті М. Круля його учні працювали в інших університетах. Серед них чи не найбільшої слави зажив *Марцін Биліца із Олькуша*, який працював в Італії, а потім в Угорщині; незадовго до смерті він відписав Краківському університетові свою унікальну бібліотеку та астрономічні прилади. Наприкінці XV ст. в університеті працював *Войцех із Бруздева* – автор астрономічних досліджень. У нього в 1491-1495 рр. навчався славнозвісний згодом учений Миколай Коперник.

У першій половині XV ст. Краківський університет здобув славу як центру правничих знань. В основу польської школи міжнародного права лягла доктрина про справедливі війни *Станіслава із Скарбімежа*. Захищаючи на Констанцькому соборі (1414-1418) польську позицію у війні з Тевтонським орденом, *Павел Влодковіц* виступив з доктриною права народів, за якою кожен народ, навіть поганський, має право на власну державу, причому остання, стверджував П. Влодковіц, не повинна, всупереч волі її народу, підлягати владі германського імператора. Слід наголосити на тому, що в період боротьби між імперією і папством в Європі, кульмінація якої припадає на 30 – 40-ві роки XV ст., університет послідовно відстоював доктрину *консиліаризму*, або вищості церковного собору стосовно папства. На Базельському соборі (1431-1449) немала роль у цьому відношенні належала університетським професорам *Якубові із Парадижа* і *Томашові Стшемінському*. Доктрину консиліаризму захищали також згаданий Павел Влодковіц, Миколай Лясоцький, Матеуш із Кракова.

Успішно розвивалася в університеті й філологія, особливо латинська. Першу кафедру граматики і риторики очолив *Томаш Новка*. Краківський університет став осередком засвоєння й поширення ідей гуманізму. Одним із перших, кому належить велика заслуга в цій справі, був *Гжегож із Сянока*, згодом львівський римо-католицький архієпископ. Близько 1440 р. він розпочав коментувати *Буколіки* давньоримського поета Вергілія. Справі пропаганди ідей гуманізму прислужилися також Ян із Людзіська, Миколай Лясоцький. Особливо виразним вплив гуманізму в університеті був в останній чверті XV ст., коли в ньому викладалися і коментувалися твори багатьох давньоримських поетів – Горация, Овідія, Вергілія, Теренція, Марціала, Плавта, твори італійських поетів-гуманістів.

З університетом, а також з королівським двором була тісно пов'язана діяльність гуманіста *Філіппо Буонаккорсі*, прозваного *Каллімахом* (бл.1437-1496). Уродженець Італії, він у 1470-1496 рр. прожив у Польщі, досягнувши тут визначних успіхів як учений, педагог, дипломат, поет. Навколо нього склався гурток гуманістів, які належали до світської і духовної ієрархії. Він полишив по собі багату письменницьку спадщину. Йому приписують авторство кількох політичних трактатів, у тому числі *Порад* – збірника настанов, адресованих королю Янові Ольбрахту і спрямованих на обґрунтування потреби зміцнення королівської влади в державі. Вирішальною мірою завдяки Каллімахові двір Гжегожа із Сянока в Дунаєві під Львовом, на той час архієпископа, став

відомим гуманістичним осередком. Каллімах разом з мандрівним німецьким гуманістом Конрадом Цельтісом заснував у Кракові перше в Польщі літературне товариство.

Яскравим представником суспільно-політичної думки поза Краківським університетом був Ян Остророг, автор написаного в третій чверті XV ст. *Меморіалу про реформу устрою республіки*. Розуміючи під “республікою” сучасну йому Польську державу, Ян Остророг виступає в цьому творі як поборник сильної королівської влади, незалежності держави, вищості її щодо церкви.

На XV ст. припадають початки польської педагогічної думки. Міркування на тему виховання трапляються в коментарях краківських магістрів до праць Арістотеля. Проблеми університетського навчання у своїх промовах аналізували Станіслав із Скарбімежа, Бартломей із Ясла, Лукаш із Велького Козьміна. Першою на польських землях педагогічною працею, присвяченою вихованню і навчанню дітей, є трактат *Про подружнє життя*, написаний Конрадом Бічиною із Лукова.

XIV-XV ст. були часом подальшого розвитку *історичних знань*. Як і раніше, історія не викладалася в школах й університеті. Її елементи маргінально подавалися при викладанні права і теології. Ян Домбровка до програми керованої ним кафедри риторики запровадив читання *Польської хроніки* Вінцентія Кадлубека й опрацьованого ним самим коментаря до неї.

У XIV ст. з'явилися ознаки поступового занепаду польського річницького життя. Воно зосереджувалося у цей період на висвітленні переважно регіональних подій. До тогочасних належать річники – Траський, Меховський, Малопольський, Новий Свентокшиський, Сендзівова. Визначним хроністом XIV ст. був Янко із Чарнкова. Позбавлений королем Людовіком посади підканцлера і засуджений до вигнання за опозиційну діяльність, Янко провів кілька років за кордоном, після чого повернувся до Польщі й працював над своєю *Польською хронікою*. Цей твір написаний у формі спогадів, охоплює 1333-1384 рр. – період від вступу на престол Казимира III до прибуття Ядвіги з Угорщини до Кракова. Хроніку характеризує жвавість розповіді, назагал правдивий виклад подій. У XIV ст. була також складена *Хроніка польських князів*, завершена Кафедральна краківська хроніка.

У XV ст. жив найвидатніший польський хроніст Ян Длугош (1415-1480). Він народився в сім'ї шляхтича-учасника Грюнвальдської битви, навчався у приходській школі в Новому Місті Корчині, у 1428-1431 рр. – на філософському факультеті Краківського університету. Не закінчивши його, почав працювати в канцелярії краківського єпископа Збігнева Олесніцького, згодом став його довіреною особою, виконував різноманітні його доручення; займав посаду каноніка різних кафедральних капітулів. За життя З. Олесніцького проявляв великий інтерес до історії, який той всіляко заохочував. По смерті свого патрона (1455) повністю зайнявся збиранням матеріалів з історії Польщі та її написанням. Поряд з цим від 1467 р. був учителем і вихователем дітей Казимира IV, виконував різні доручення короля. Результатом титанічної праці, яка тривала до останніх днів його життя, було написання кількох творів. Головним з них є 12-томна *Історія славного Польського королівства*, яка охоплює період від найдавніших часів до 1480 р. Вона заснована на величезному джерельному матеріалі, у тому числі документальному, виконана у традиційному для середньовіччя порічному викладі подій. Разом з тим їй властиві орієнтація на античні взірці, елементи критичного ставлення до джерел, що було нетиповим для середньовічної хроністики. Я. Длугош утверджував у польському суспільстві почуття гордості за своє минуле. Дуже важливою є праця Я. Длугоша *Прусські знамена*; у ній подано опис знамен (хоругв) Тевтонського ордену, захоплених поляками під час Грюнвальдської битви. Інші цінні праці Я. Длугоша: *Інципії або герби Польського королівства* (тут міститься опис державного гербу, гербів 17 земель, 71

рицарського роду, чотирьох капітулів), *Книга володінь Краківської єпархії*, яка є описом маєтків, *Каталоги польських єпископів* (зібрані біографії церковних достойників шести польських єпархій). Прислужився справі поширення інтересу до історичних знань і *Сендзівої із Чехля*, який у другій половині XV ст. подав у складеному ним *Кодексі* важливі джерела з історії Польщі.

В **архітектурі** повністю панував готичний стиль. Особливий його розквіт припадає на XIV ст. До найважливіших сакральних будівель цього століття належать кафедральні собори в Кракові (на Вавелі), Познані, Гнезні, Влоцлавку, Вроцлаві, колегіатські собори у Вісліці, Сандомирі, костели Діви Марії в Кракові, св. Катажини і Божого Тіла в Казімежі під Краковом, св. Магдалени і св. Ельжбети у Вроцлаві, св. Якуба в Торуні, Діви Марії в Гданську і в Старгороді на Помор'ї. Зі споруджених у XV ст. сакральних будівель найдовершенішими є костели св. Якуба в сілезькій Нисі, вроцлавські костели святих Станіслава, Дороти, Божого Тіла та ін.

Рис.10. Головна група вітара Віта Ствоиша з Маріяцького костелу в Кракові (1477-1489 рр.).

У XIV-XV ст. значно ширше, ніж до того, розгорнулося світське будівництво, причому чимало з його пам'яток збереглося. За Казимира III особлива угага приділялася спорудженню міських укріплень, замків, резиденцій короля, можновладців і церковних сановників, міських ратуш, житлових домів. Серед замків слід назвати ті, що були збудовані в Крушвіці, Ліповці, Бендзині, Болеславці; з ратуш – краківську, гданську, торунську. До визначних пам'яток XV ст. належить вроцлавська ратуша у Вроцлаві. З міщанських кам'яниць вирізняються, зокрема, будинки Яна Длугоша в Сандомирі, Вісліці. Визначною пам'яткою є будинок Краківського університету – *Collegium Maius*, споруджений наприкінці XV ст.

Високого рівня розвитку досягла готична **скульптура** – кам'яна і дерев'яна. Щодо кам'яної, то особливе місце займають мармурові портрети королів Владислава I Локетка, Казимира III, Владислава II Ягайла, Казимира IV Ягеллончика на саркофагах, в яких ці королі поховані і які знаходяться в кафедральному соборі на краківському Вавелі. До дерев'яної скульптури XIV ст. належать зображення Мадонни, статуя Казимира III у вісліцькому колегіатському соборі та ін.

В історію польської скульптури другої половини XV ст. виразно вписався *Vit Stvoш* (1438-1533), який був водночас видатним художником і графіком. Уродженець Німеччини, він свою творчість у 1474-1496 рр. зв'язав з Польщею. Найвидатнішим його досягненням польського періоду є світової слави головний вітар у краківському соборі Діви Марії, виконаний у 1477-1489 рр. Вітар є найбільшим цього роду витвором готичного мистецтва в Європі. Виготовлений з липового дерева, він представляє сцену Успіння Богородиці, над якою видніється сцена Вознесіння, а ще вище – Коронації Богородиці. На лівому і правому триярусних крилах вітаря розташовано 18 барельєфів з життя Богородиці та Ісуса Христа. Фігури композиції виконані з віртуозною майстерністю, їм притаманні внутрішня сила, драматизм, динаміка форм, людяність і благородство, які взагалі типові для творчості В. Ствоша. Ця пам'ятка має розмір 12,85 м у висоту, 11 м в ширину. Віт Ствош є також автором виготовленого з каменю розп'яття у кафедральному соборі на Вавелі, мармурового нагробку Казимира IV у Свентокшиській каплиці цього ж собору.